

Uvodna riječ

Drage čitateljke i čitaoci, Pred vama je drugi broj FEMzina, čija tema je feminističko obrazovanje. Ovaj broj je nastao kroz ideje polaznica Digitalne feminističke škole. One su zajedno ocrtale mapu različitih obrazovnih praksi koje pozivaju na feminističke i queer kritike, a zatim kroz proces istraživanja i razmene osmislile intervencije kroz koje možemo da mislimo nove drugačije školske sisteme u zemljama regiona.

Pored glasova polaznica DFŠ, kroz tekstove se čuju i glasovi devojčica koje su predlagale reviziju različitih udžbenika, iskustva prosvetnih radnica tokom pandemije i vaspitačica koje su podelile stavove o rodnim ulogama, kao i mladih ljudi koji su izrazili svoje stavove i preneli iskustva vezana za postojanje i nedostatke seksualnog obrazovanja zasnovanog na binarnim podelama na muškrace i žene.

Čitav broj FEMzina može se čitati kao svojevrsna mapa škole, u kojoj smo osim učionice, udžbenika i zbornice, promišljale i druge prostore učenja i razmene, kao što je „Svečani hol“ u koji smo okačile slike žena koje su svojim radom doprinele obrazovanim sistemima širom našeg regiona, i otvorile pitanje istorije obrazovanja devojčica i žena. Kroz tekst o prisustvu i odsustvu lekcije o AFŽ-u, postavlja se takođe pitanje sećanja na žensko organizovanje u našoj zajedničkoj istoriji. Takođe, neizostavni deo svake škole je biblioteka, koja se, kao i svi drugi aspekti obrazovanja može promišljati kroz prizmu roda. Kroz našu mapu škole protkana je i crvena nit, pitanje menstruacije, i svedočanstva devojčica i žena o njihovim iskustvima, kao i praktični predlozi za školu budućnosti. U „Prostorije za druženje“ smestile smo tekstove o učenju kroz film i maštanju o (naj)boljoj školi.

Kroz pisanje i razgovor, vraćale smo se na pitanje kako smo mi učile, i promišljale predloge kako da učenje i znanje, posebno feministička znanja, učinimo dostupnim svima oko nas, bez obzira na rod, seksualnu orijentaciju ili pak klasu ili generaciju. U tom smislu, tekstovi preda vama su poziv na razgovor, na učenje, na dalje postavljanje pitanja i na igru.

Sadržaj

2	Uvodna riječ
5	Učionica
6	Značaj seksualnog obrazovanja i kritika binarnog obrazovanja
17	Feminizam životari sa „školom za život“
20	Udžbenici
21	Zaboravljene borkinje
26	Žene i djevojčice u prirodnim naukama: feministička re-vizija udžbenika
46	Svečani hol
50	Pod kaftanom religije za obrazovanje žena
53	Zbornica
54	„Novo normalno“ obavezno feminističko obrazovanje Rad od kuće u pandemijskoj online nastavi kao uvod u feminizam u obrazovanju
64	Stavovi vaspitača o rodnim stereotipima u vrtiću
69	Biblioteka
70	Ima li mesta za rod u biblioteci?
74	Feminizam u školskim bibliotekama BiH kroz iskustva bibliotekarki
79	Prostorije za druženje
80	Feministički filmski odgoj
89	Zamišljamo najbolju školu na svijetu

Inspiraciju za pokretanje fanzina i posebnu zahvalnost tim Centra za ženske studije najpre duguje sadašnjim i svim prethodnim generacijama polaznica i polaznika Alternativnog programa i Digitalne feminističke škole, kao i svim predavačicama i učesnicama ovih programa, koje se već tri decenije okupljaju u cilju deljenja feminističkog znanja i jačanja feminističkog pokreta.

Objavlivanje prva tri broja fanzina ne bi bilo moguće ni bez podrške Traga i OAK fondacije, kojima smo naročito zahvalne što su naši partneri od početka Digitalne feminističke škole.

Tim Centra za ženske studije Beograd

Impresum

FEMzin

Feminističko obrazovanje

Broj 02/ oktobar 2021.

Izdavač: Centar za ženske studije Beograd

Glavna i odgovorna urednica: Nađa Bobičić

Kourednica: Nađa Duhaček

Ilustracije i naslovnica: Marija Sibinović

Dizajn i prelom: Ivana Radmanovac

Lektura i korektura: Tim CŽS

Koordinatorke Digitalne feminističke škole: Nađa Duhaček, Mirela Šantić

ISSN 2787-3234 (Online)

Učionica

Značaj seksualnog obrazovanja i kritika binarnog obrazovanja

Marija Čvorović, Kristina Gramc i Miljana Tajić

Seks je sastavni dio života, ali pola vijeka nakon seksualne revolucije i dalje je veliki tabu. Sveobuhvatno i sistematsko rodno obrazovanje potkrijepljeno naučnim činjenicama igra važnu ulogu u destigmatizaciji seksualnosti te preovladavanju duboko ukorijenjenih društveno izgrađenih mitova, predrasuda, strahova, stavova i uvjerenja. Istraživanja pokazuju da sistematsko holističko seksualno obrazovanje ima mnoge pozitivne učinke. To su takođe priznale i Ujedinjene nacije, UNESCO i Svjetska zdravstvena organizacija.¹

Međutim, seksualno obrazovanje kao zaseban predmet ne postoji ni u jednoj državi bivše Jugoslavije. Zvanična opravdanja su uvijek ista: seksualno obrazovanje je zastupljeno kroz druge predmete, fond časova je već popunjen i nema odgovarajućeg kadra. Ipak, realnost je da je naše društvo izrazito patrijarhalno, te da se i dalje u mnogim krugovima ne govori slobodno o seksualnosti, a kamoli o seksualnom obrazovanju djece. Iako je, kao konkretno u Sloveniji, društvo kao cjelina uvelike oslobođeno stigmi o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i otvorenije se priča o seksu, vidimo da mladi ne dobijaju dovoljno informacija niti kroz obrazovni sistem, niti od roditelja. Situacija se dodatno komplikuje i u Crnoj Gori, gdje i neki nastavnici i nastavnice misle da je sramota govoriti o seksualnosti. Kao drugu bitnu kariku koja sprečava obuhvatniji kurikulum seksualnog obrazovanja, vidimo jačanje desničarskih partija i bitniju ulogu crkve u društvu. U Crnoj Gori se pominje uvođenje vjeronauke u obrazovni sistem, ali nema ni govora o seksualnom obrazovanju.²

U Sloveniji (od 1985. godine) ne postoji seksualno obrazovanje kao nezavisni predmet, ali je seksualnosti i srodnim temama u osnovnim i srednjim školama na predmetu biologije posvećeno oko 10 sati godišnje. Tokom časova seksualnog obrazovanja učenici i učenice u Sloveniji u srednjim školama upoznaju se s predbračnim seksom, zaštitom od neželjene trudnoće, zaštitom od

1 RTV SLO: „Spolna vzgoja bi morala biti celovita in sistematična“ [pristupljeno 21. 9. 2021]. Dostupno na: <https://radioprvi.rtvsllo.si/2020/10/intelekta-133/>.

2 Vijesti: „Mitropolit: vratiti vjeronauku u škole“ [pristupljeno 6. 10. 2021]. Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/59446/mitropolit-vratiti-vjeronauku-u-skole>

AIDS-a i polno prenosivih bolesti, kao i opasnošću od pronalaska seksualnih partnera na internetu.³ Nacionalni institut za javno zdravstvo (NIJZ) otkrio je 2012. godine da seksualno obrazovanje u srednjim školama hitno treba obnovu i istaknutije mjesto u obrazovnom sistemu za srednje škole, „ali do sada se na ovom području ništa nije dogodilo”. Potpuno je neprihvatljivo da školski sistem još uvijek generacijama mladih ne daje informacije o rodnosti na sistemskom nivou. Oni u potpunosti zavise od entuzijazma nastavnica i nastavnika.⁴ Takođe, prije nego što djeca uđu u školski sistem u Sloveniji, imaju obavezne preventivne zdravstvene preglede u okviru osnovnog zdravstvenog osiguranja. Za vrijeme svakog zdravstvenog pregleda obvezno je i sprovođenje zdravstvenog obrazovanja, a teme koje zdravstveno obrazovanje pokriva direktno obrađuju seksualno obrazovanje.⁵ Međutim, o njima se priča samo sat do dva u sklopu obaveznog zdravstvenog pregleda.

U Crnoj Gori seksualno obrazovanje ne postoji kao redovni predmet. Zavod za školstvo Crne Gore smatra da nema potrebe da se seksualno obrazovanje formira kao zaseban predmet jer učenice i učenici dobijaju dovoljno informacija iz drugih predmeta⁶ poput biologije u 9. razredu osnovne škole ili „zdravih stilova života”, izbornog predmeta u osnovnim i srednjim školama. Međutim, kada otvorimo udžbenike pomenutih predmeta, vidjećemo da su informacije o reproduktivnom zdravlju, bezbjednom seksu i kontracepciji vrlo oskudne, na šta uostalom i ukazuje posljednja studija o mladima NVO Centra za građansko obrazovanje iz 2018/2019. godine. Samo jedno od četvoro mladih koristi kontracepciju, a njih 13,9% je reklo da ne zna puno o kontracepciji. Mladi u Crnoj Gori su izrazito homofobni, te skoro polovina ispitanica i ispitanika smatra da ne postoji opravdanje za abortus i 16% mladih smatra da je apstinencija prije braka ženska vrlina.⁷ Takođe je bitno napomenuti da se i sam razgovor o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i dalje smatra tabu temom u velikom dijelu društva.

Kako bismo se i sami uvjerali kakvo je trenutno stanje seksualnog obrazovanja u srednjim školama, napravili smo anketu u kojima su učestvovali srednjoškolci i srednjoškolke iz različitih srednjih škola u Crnoj Gori i Sloveniji. Pitanja su bila većinom o seksualnom obrazovanju, a tri pitanja vezana su za rodni identitet. U anketi je učestvovalo trideset četvoro srednjoškolaca/ki iz Slovenije i dvadeset dvoje srednjoškolaca/ki iz Crne Gore.

3 Dnevnik: „Spolna vzgoja v srednjih šolah“ [pristupljeno 21. 9. 2021]. Dostupno na: <https://www.dnevnik.si/31470>

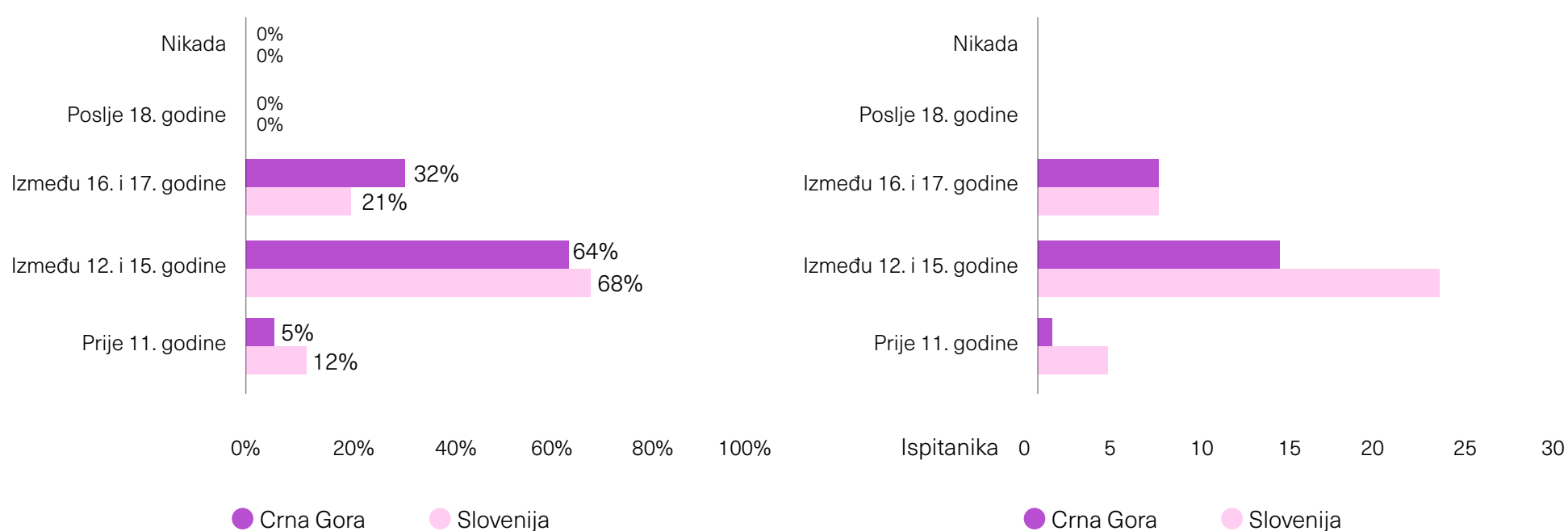
4 Dnevnik: „Šolske pogovore o spolnosti včasih prevzamejo kar verske sekte“ [pristupljeno 21. 9. 2021]. Dostupno na: <https://www.dnevnik.si/1042725765/slovenija/solske-pogovore-o-spolnosti-vcasih-prevzamejo-kar-verske-sekte>

5 Pravno-informacijski sistem Republike Slovenije: Preventivni zdravstveni pregledi [pristupljeno 1. 10. 2021]. Dostupno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=NAVO59&d-16544-p=2#>

6 PCNEN: „Seks je već među nama, gdje je seksualno obrazovanje?“ [pristupljeno 21. 9. 2021]. Dostupno na : <https://www.pcnen.com/portal/2021/02/16/seks-je-vec-medu-nama-gdje-je-seksualno-obrazovanje/>

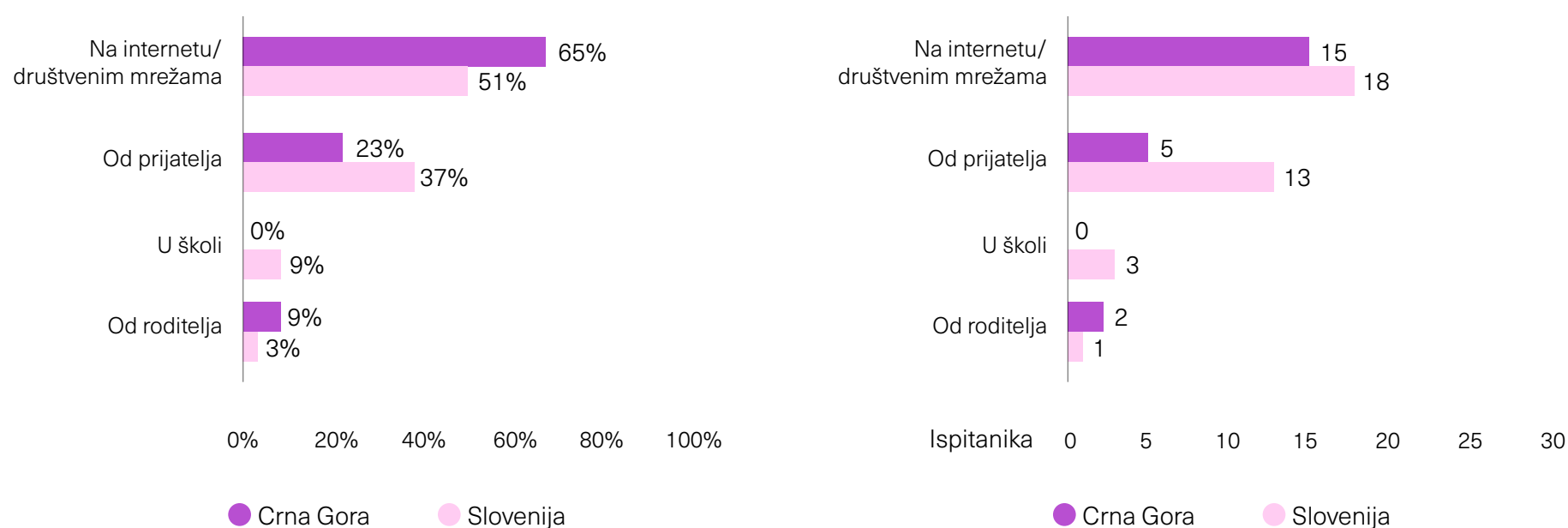
7 NVO CGO: Studija o mladima u Crnoj Gori 2018/2019 [pristupljeno 21. 9. 2021]. Dostupno na: <http://media.cgo-cce.org/2019/04/STUDIJA-mladi.pdf>

Na prvo postavljeno pitanje: kada tinejdžeri i tinejdžerke misle da je pravo vrijeme da se u školi uči o seksualnom obrazovanju, dobijamo skoro identične odgovore i u Sloveniji i u Crnoj Gori.

Većina ispitanica i ispitanika smatra da se sa seksualnošću i reproduktivnim zdravljem u školi treba upoznati između dvanaeste i petnaeste godine. Iako je u obje države prosječna dob stupanja u prve seksualne odnose sedamnaest godina, tek petina ispitanika iz Slovenije smatra prikladnim da sazna više o seksualnom obrazovanju između šesnaeste i sedamnaeste godine, dok to misli trećina ispitanih srednjoškolaca u Crnoj Gori.

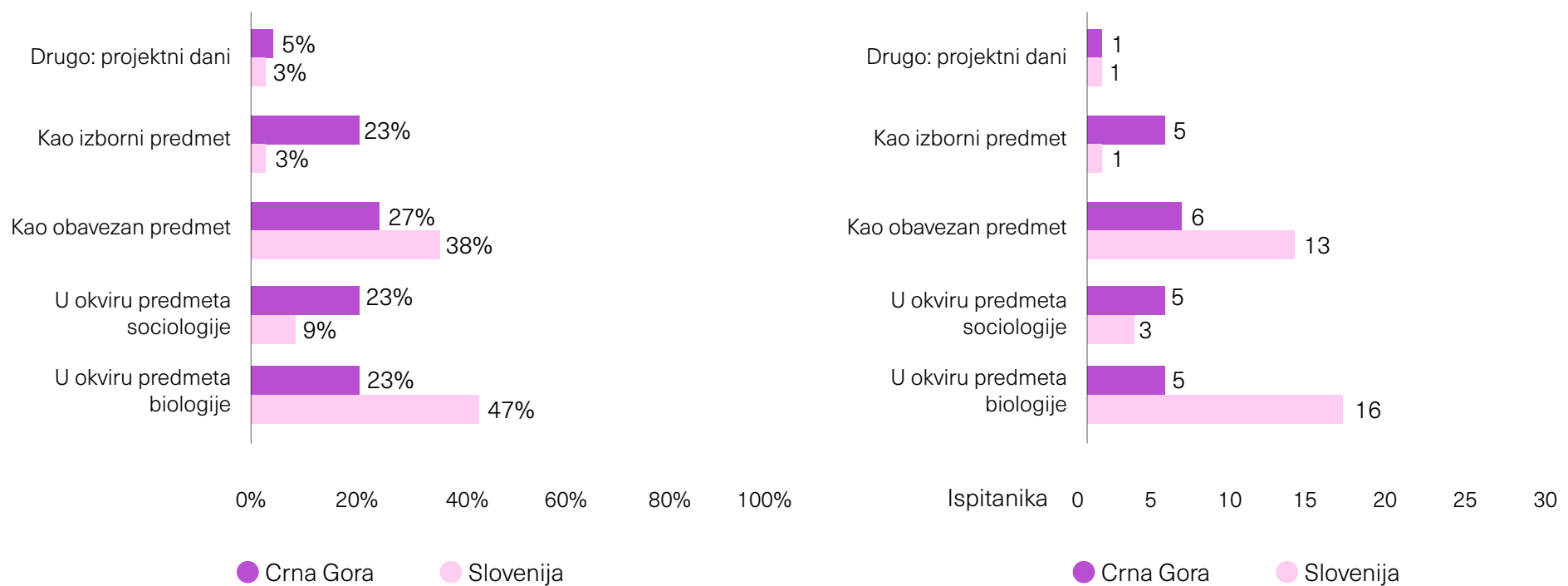
Kada upitamo srednjoškolce/ke gdje dobijaju najviše informacija o seksu, imamo malo drugačiju sliku po državama.

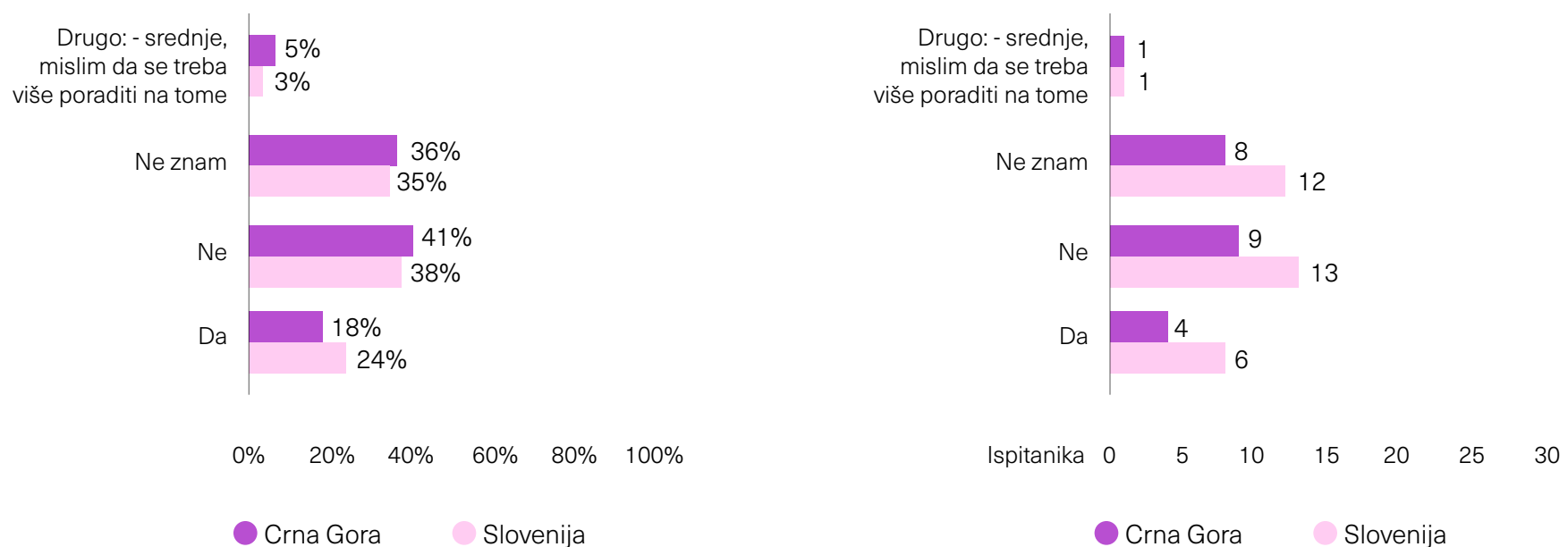
Naime, dok 51% srednjoškolaca u Sloveniji informacije o seksu dobija sa interneta, u Crnoj Gori srednjoškolci se oslanjaju na informacije dobijene sa interneta čak i do 68%.

Drugi značajan izvor informacija o seksu za srednjoškolce i srednjoškolke u obje države su prijatelji, a dok Slovenci dobijaju 9% informacija o seksu u školi, nijedan ispitanik iz Crne Gore ne pronalazi ove informacije u nastavi, već 9% njih pita roditelje. Zaključujemo da Slovenija ipak ima više sadržaja

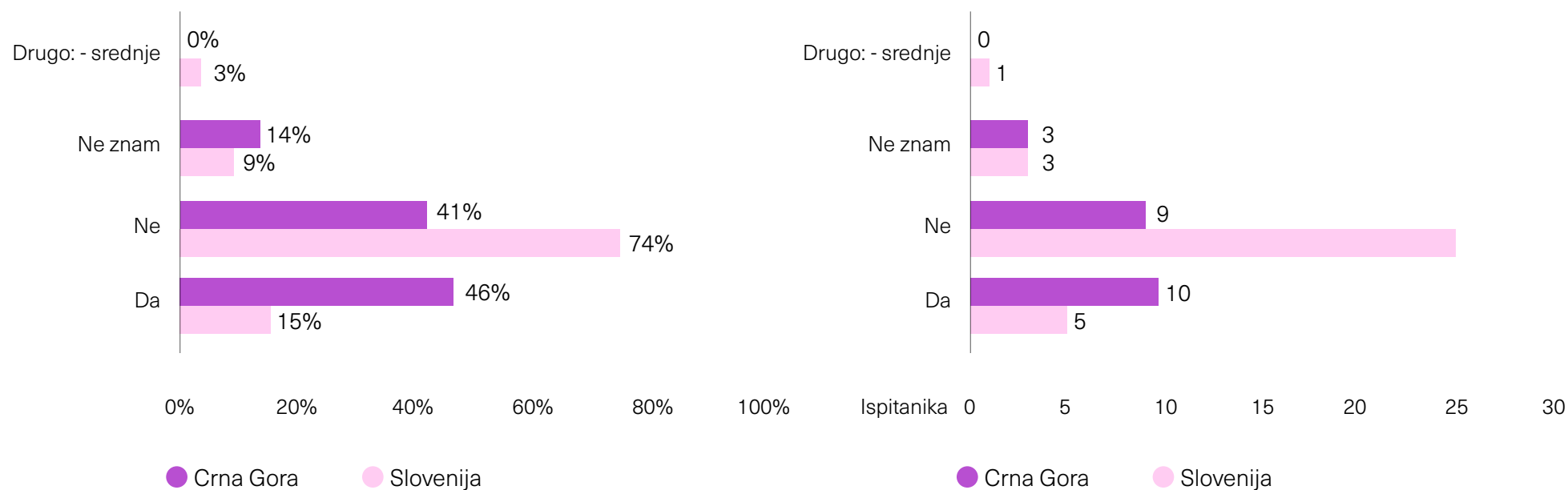
ja o seksualnom obrazovanju u školskom sistemu, te da su zbog manjka ovih informacija u obrazovanju u Crnoj Gori, roditelji seksualni socijalizatori djece.

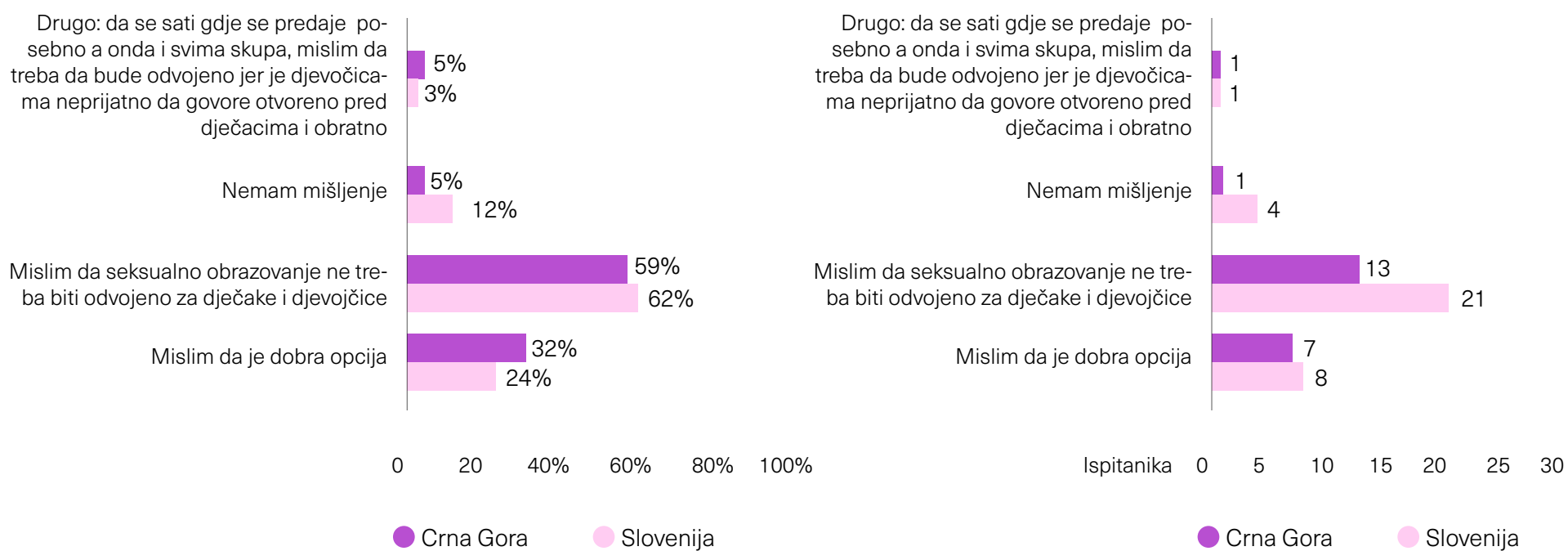
S obzirom na to da se trenutno u srednjim školama u Sloveniji na predmetu biologija učenice i učenici obrazuju o seksualnosti i reprodukciji, većini srednjoškolaca se to čini kao najbolji način organizivanja predmeta seksualnog obrazovanja. Sa druge strane, učenici i učenice u Crnoj Gori misle da seksualno obrazovanje treba organizovati kao zaseban predmet (27,3%) ili da podjednako (22,7%) pripada domenu predmeta biologije, sociologije ili kao izborni predmet.

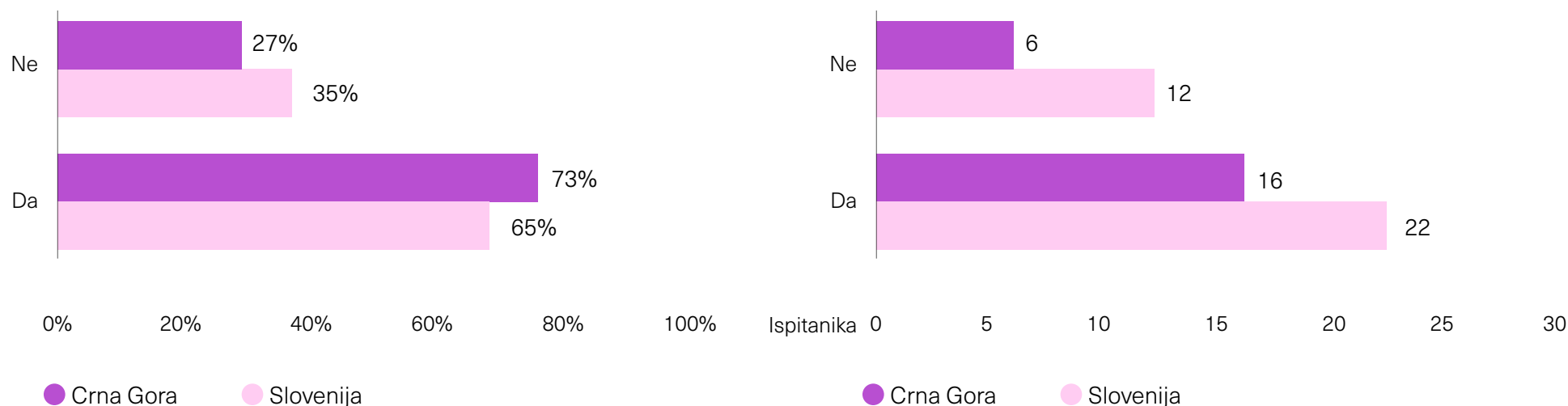
Roditelji bi trebali biti glavni seksualni socijalizatori djece u predmaloljetničkom periodu, ali da dobro ne rade svoj posao smatra 41% ispitanika i ispitanica u Crnoj Gori i 38% ispitanika i ispitanica u Sloveniji. S obzirom da srednjoškolci najviše informacija o seksu dobijaju na internetu, ne iznađuje činjenica da smatraju da ne dobijaju dovoljno informacija od roditelja.

Konkretno, što se tiče načina realizacije predmeta seksualnog obrazovanja, skoro svi ispitanici srednjoškolski i srednjoškolke iz Crne Gore smatraju da cilj seksualnog obrazovanja treba biti otvorena diskusija o seksualnosti i dobijanje odgovora na anonimna pitanja, dok kao prioritet seksualnog obrazovanja ispitanici i ispitanice u Sloveniji pak vide upoznavanje sa različitim vidovima kontracepcije.

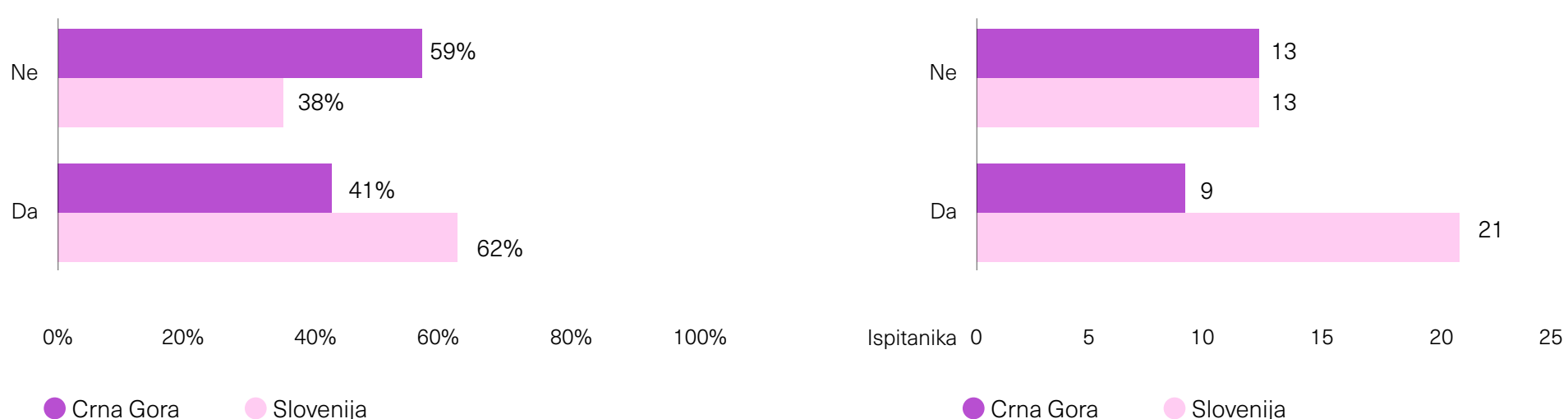

Ipak, ispitanici iz obje države se većinom slažu oko toga da predmet seksualnog obrazovanja ne treba posebno organizovati za dječake i djevojčice, te da žele zajedno učiti o ovome.

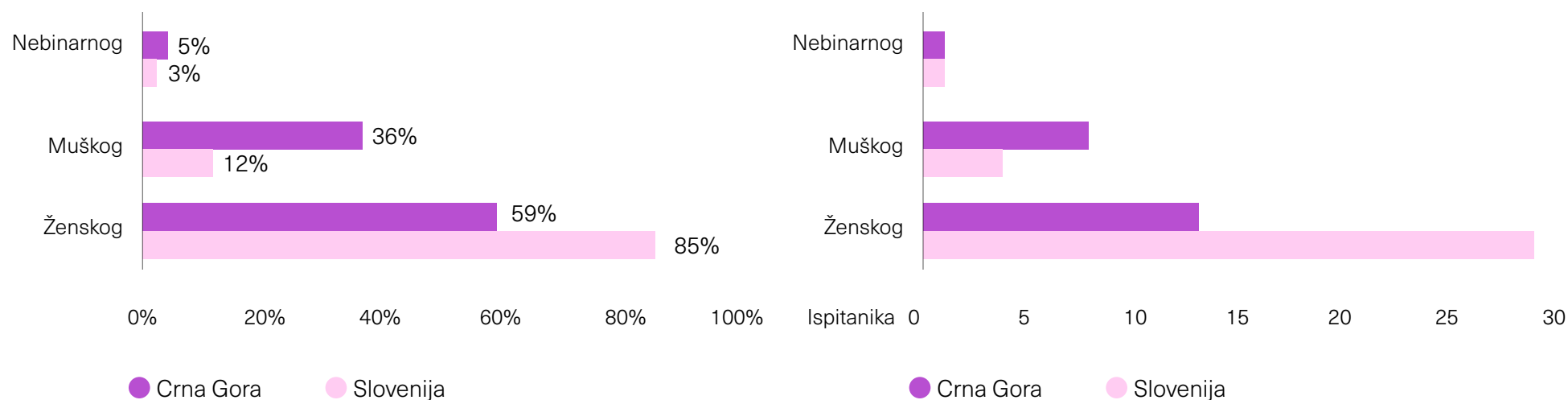
Iako većina ispitanika i ispitanica u Sloveniji smatra da ne dobijaju dovoljno informacija o seksu, u Crnoj Gori je situacija podijeljena, podjednako smatraju i da znaju i da hoće više informacija.

Čak i ako ste srednju školu završili prije mnogo godina, vjerovatno ste osjetili i na svojoj koži ono čemu svjedoče srednjoškolci i srednjoškolke i danas: različit tretman prema učenicima i učenicama, u zavisnosti od pola. Stoga nije iznenađujuće što većina ispitanih i u Sloveniji i u Crnoj Gori smatra da nastavnici i nastavnice drugačije tretiraju dječake od djevojčica, odnosno obrnuto. Obzirom da učenici sami percipiraju različit tretman, nameće se zaključak da školski sistem raspoređuje učenike i učenice u određene ladice prema biološkom polu i time direktno utiče na lični rast mladih.

I u Sloveniji i u Crnoj Gori društvo prepoznaje samo dva pola, muški i ženski. Ideja da postoje samo dva pola nekada se naziva „rodna binarnost“, jer binarno znači „imati dva dijela“ (muški i ženski). Stoga je „nebinarni“ izraz koji ljudi koriste za opisivanje polova koji ne pripadaju u jednu od ove dvije kategorije, muški ili ženski. Od trideset četiri ispitanika, na pitanje znaju li što znači nebinarno, 62% srednjoškolaca u Sloveniji zna odgovor, dok je u Crnoj Gori samo 41% od dvadeset dva ispitanika srednjoškolca i srednjoškolke upoznato sa ovim pojmom.

Odgajamo se tako da učimo da postoje samo dva pola, ženski i muški, onako kako je to biološki i medicinski dato. Na osnovu pola očekuje se kako djeca trebaju da se ponašaju, šta je to što je primjereno njima kao pripadnicima i pripadnicama biološki određenog pola i prije nego što uđu u školski sistem. Nakon što djeca prvi put krenu u vrtić, ove se rodne razlike samo pojačavaju i još više generalizuju. Nakon vrtića djeca idu u škole u kojima se takođe postavljaju očekivanja u pogledu ponašanja prema rodu. Do završetka srednje škole ili fakulteta kroz očekivana zanimanja se rodne uloge još više generalizuju, kako bi se djeca razvila u društveno prihvatljive osobe, koje žive „normalnim“ životom pripisanim biološkom polu, te igrajući svoje rodne uloge podržavali patrijarhat i od njega zavisani kapitalistički sistem.

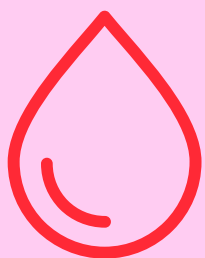
Na samom kraju, ispitanike i ispitanice smo pitali i kojeg su pola, s obzirom na to da se cijeli školski sistem i djeli na ženski i muški, te rodni identitet ipak nije nešto čega djeca mogu biti toliko svjesna da bi ga dovodila u pitanje ili se raspitivali o njemu. U istraživanju stavova o seksualnom obrazovanju u Sloveniji je učestvovalo 85% (29) žena, 12% muškaraca (4) i samo se 3% (1 osoba) izjasnilo kao nebinarno. U Crnoj Gori, od 22 ispitana srednjoškolca i srednjoškolke, bilo je 60% žena, 36% muškaraca i 4% (1 osoba) se izjasnilo kao nebinarno.

Iako naše istraživanje nije bilo reprezentativnog karaktera, nije zanemarljiva činjenica ni da su prethodna istraživanja kako u Crnoj Gori, tako i u Sloveniji, uglavnom uključivala mali uzorak. Takođe, dostupna prethodna istraživanja u obje države uključuju samo neka pitanja vezana za seksualnost, a najčešće su to pitanja vezana za seksualno ponašanje adolescenata i adolescentica. Zaključak ovih i sličnih istraživanja je da je seksualno obrazovanje u obje države nepotpuno, neučinkovito i ne nudi jednake mogućnosti za sve učenike i učenice. Stoga se nameće neophodna promjena načina organizacije ili predavanja seksualnog obrazovanja.⁸ Reforma obrazovnog sistema se treba sprovesti na način razgradnje rodni stereotipa, učenja kritičkog promišljanja nametnutih patrijarhalnih normi, ne definišući učenike i učenice preko njihovih rodni uloga. Škole bi trebale biti bezbjedna mjesta za učenike i učenice, prostor gdje mogu da shvate ko su i šta žele, razvijajući pritom svoj identitet, odnosno identitete na način koji je u skladu sa njihovom ličnošću, a ne društveno poželjnim očekivanjima. Imajući u vidu vrijeme koje provode u školi, te formativni životni period u kom se nalaze, potrebno je da i profesori i učenici steknu osnovno poznavanje pojmova pola, roda i seksualnosti, ne bi li konstruktivno diskutovali o rodni stereotipima, te ih uspješno isključili.

8 Nacionalni inštitut za javno zdravje: Spolna vgoja v okviru vzgoje za zdravje v slovenskih srednjih šolah. [pristupljeno 21. 9. 2021]. Dostupno na: https://www.nijz.si/sites/www.nijz.si/files/publikacije-datoteke/spolna_vzgoja_v_okviru_formalnega_solskega_izobrazevanja.pdf.

Dok čekamo da konzervativni političari koji se upravljaju religijskim moralizmima shvate značaj seksualnog obrazovanja, napomenućemo da su istraživanja koja se bave efektima ovog obrazovanja u zemljama u kojima ono postoji, pronašla sljedeće: kvalitetnije partnerske odnose, manji broj neželjenih trudnoća i polno prenosivih bolesti, uvažavanje različitosti, manje partnerskog nasilja i seksualnog zlostavljanja djece, kao i bolju emocionalnu inteligenciju. Takođe, učenje o istoriji LGBTQ+ pokreta je potrebno uključiti u nastavni sistem jer su LGBTQ+ ljudi uvijek bili dio istorije, iako ih desničari vide kao prijetnju tradicionalnoj porodici.

Rodno inkluzivno obrazovanje uz snažno prisustvo seksualnog obrazovanja doprinijeće toleranciji u društvu, smanjenju homofobičnosti i prihvatanju različitih identiteta, te stvaranju demokratskih multikulturnih država kojima težimo.

Učionica

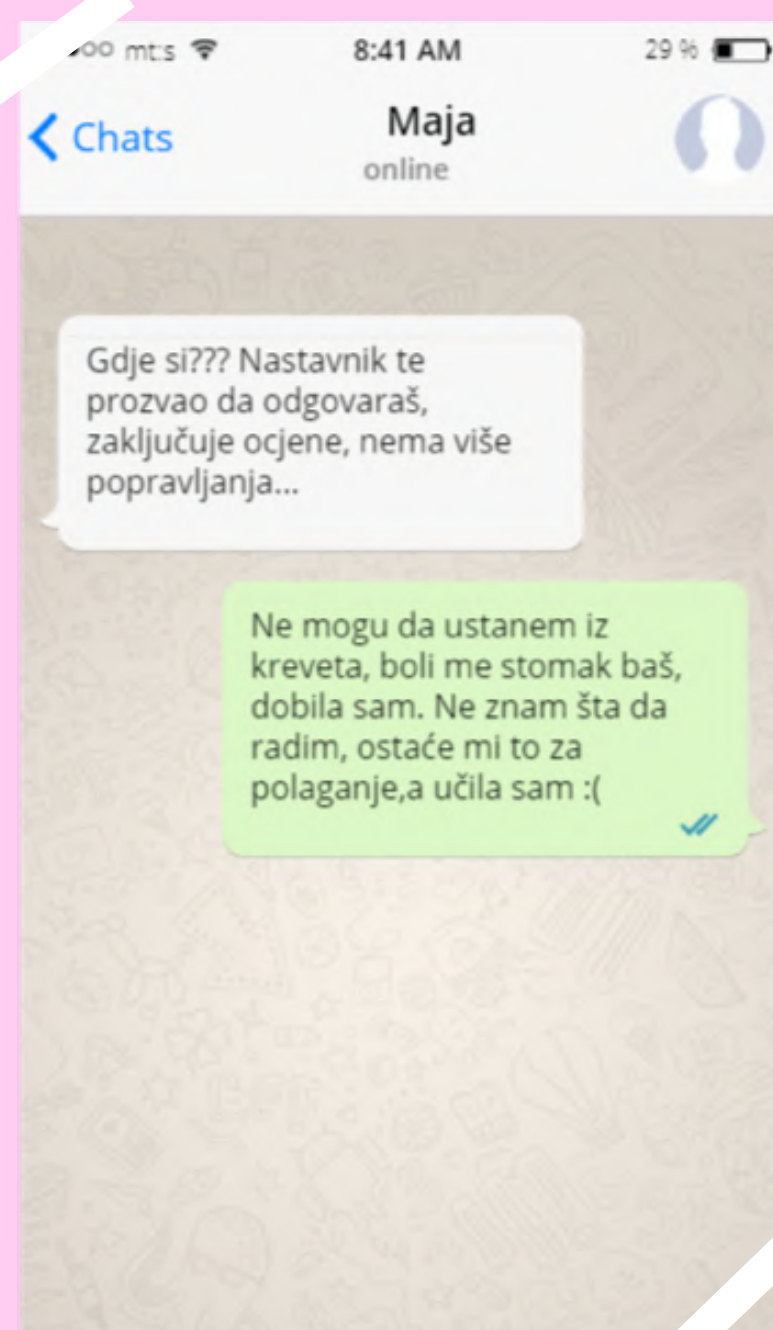
Fragmente o menstruaciji napisale su Marija Čvorović, Nina Simović i Iva Janković

Menstrualno siromaštvo se odnosi na nemogućnost djevojčica i žena da priušte menstrualne proizvode. Mnoge žene su prisiljene da koriste predmete poput krpa, peškira, toaletnog papira i kartona. Menstrualno siromaštvo obuhvata i neadekvatan pristup toaletima, pranju ruku i higijenski upravljanju otpadom. Iako je istraživanje o menstrualnom siromaštvu urađeno samo u Hrvatskoj, dovoljno je otići u prodavnicu, pogledati prosječnu cijenu uložaka koja je u Srbiji, Crnoj Gori o Bosni i Hercegovini u prosjeku od 2 do 4 eura i uporediti je sa minimalnom zaradom u ovim državama (oko 220 evra). Ženama je u prosjeku potrebno više pakovanja ovih uložaka i ukoliko domaćinstvo sa minimalnom zaradom broji više članova, postaje praktično nemoguće odvojiti novac za menstrualne proizvode. Menstrualno siromaštvo nije samo problem sa kojim se susreću žene Balkana, već i u razvijenim ekonomijama poput Velike Britanije, prijavljeno je da žene pretjerano koriste isti menstrualni proizvod.

U poslednje vreme, svjedočimo sjajnim inicijativama djevojaka i žena da obezbijede besplatne menstrualne proizvode u obrazovnim ustanovama, te sada postoje obrazovne institucije u Srbiji i Hrvatskoj koje imaju besplatne uloške, tampone i menstrualne čašice za učenike. Iako sjajni primjeri, ovi slučajevi nisu dovoljni za rješavanje problema menstrualnog siromaštva našeg društva, već je potrebno angažovanje sistema i korijenita promjena odnosa prema menstruaciji u obrazovnim ustanovama.

Ukoliko je samo jedna djevojčica, djevojka ili žena onemogućena da prisustvuje nastavi zbog menstrualnog siromaštva, onda je

dužnost svake od nas privilegovanih da joj omogućimo besplatan uložak, tampon ili čašicu, ili da makar ujedinjene zahtijevati od institucija obrazovanja jednak tretman i pravo na obrazovanje koje nam je garantovano!

Učionica

(citati su iskustva pratilaca stranice Ginekologija.me):

Feminizam životari sa „školom za život“

Dunja Gusić

U obrazovni sustav u Hrvatskoj 2019. godine uvodi se reforma nazvana „škola za život“. Tom reformom predviđena je zamjena dotadašnjih planova i programa novim kurikulumima koji bi učenicima i učenicama donijeli nova znanja i vještine te ih pripremili za budućnost. Reforma je prvo provedena u gimnazijama i četverogodišnjim strukovnim zanimanjima. Reformom se željelo izbjeći „bubanje“ napamet, a postići razvoj kritičkog mišljenja, rješavanje problema te poticanje kreativnosti i inovativnosti. Kao važna stavka istaknute su međupredmetne teme, od kojih su posebno važne građanski odgoj i obrazovanje, zdravlje, održivi razvoj, osobni i socijalni razvoj itd.

Iz predmeta hrvatski jezik promjene su nastupile i u popisu obvezne i izborne lektire kako bi se učenike i učenice motiviralo na čitanje. Međutim, dosta toga je ostalo samo na formi, ali ne i u sadržaju. Primjerice, Slavenka Drakulić, Marina Cvetajeva, Tatjana Gromača, Maša Kolanović, Margaret Atwood su i dalje na popisu izborne lektire i ovise isključivo o želji i motivaciji profesorica i profesora da te autorice „ubace“ u svoj godišnji izvedbeni kurikulum, dok su „alfa mužjaci“ naše književnosti ostali neizbježni (Šenoa, Mažuranić, Gjalski, Kovačić itd.).

Korak naprijed su učinile pojedine izdavačke kuće koje su u udžbenike uvele temu feminizma i ponudile suvremena tumačenja toga pojma (ulomke iz eseja Slavenke Drakulić i Tene Štivičić) te se na taj način odmaknule od tradicionalnog tumačenja tzv. ženskog pisma. Dakle, feminizam i rodna ravnopravnost su se predstavile iz perspektive građanskog odgoja, zdravlja te osobnog i socijalnog razvoja. No, valja naglasiti da se unutar desetak sati od predviđenih 140/150 sati za realizaciju godišnjeg izvedbenog kurikuluma iz hrvatskog jezika ne mogu obraditi niti osnovni feministički pojmovi, a kamoli ponuditi odgovori na kompleksna i važna pitanja kao što su: pobačaj, nasilje, ravnopravnost, spol/rod itd.

Priloženi odgovori anketiranih učenika donekle mogu potvrditi tu tezu iako se ne radi o velikom uzorku, ali su zasigurno alarm upozorenja „Školi za život“.

Anketa je provedena na uzorku od 70 učenika/ca srednje škole, od prvog do trećeg razreda. Anketirani učenici pohađaju različita zanimanja:

opća gimnazija- 22

ekonomist- 20

računalni tehničar- 15

prodavač- 13

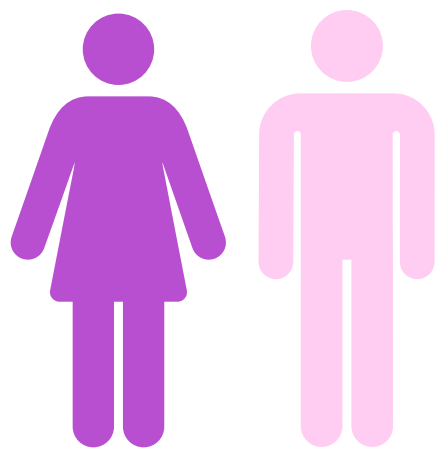
Učenicima je postavljeno pet pitanja:

1. Jesi li se u školi upoznao/la s pojmom nebinarna osoba? Ako nisi, što misliš da predstavlja taj pojam?
2. Bi li želio/željela učiti o pravima gay parova? Navedi jednu informaciju koju si o tim pravima naučio u školi.
3. U jednoj rečenici pokušaj definirati krilaticu: „Moje tijelo, moj izbor“.
4. Nabroji dvije feministkinje o kojima si učio/la u školi i iz kojeg predmeta.
5. Što je za tebe primjer rodne neravnopravnosti?

Na postavljena pitanja nisu bili ponuđeni odgovori, nego su učenici odgovarali svojim riječima. Takav oblik odgovaranja se činio najvjerodostojnijim jer je isključivo njihov, spontan i neuvjetovan od nikoga i ničega.

Na prvo pitanje o nebinarnim osobama 92 posto učenika (64 učenika/ce) je kazalo da ne zna i nikad nije čulo za taj pojam u školi. Ostalih 6 učenika/ca je navelo nešto od sljedećeg: da su to dvolične osobe, osobe kojima se sviđa isti spol ili osobe koje ne prihvaćaju druge. Po pitanju gay prava 90 posto učenika (63 učenika/ce) ne želi učiti o pravima gay osoba u srednjoj školi niti zna išta o njihovim pravima, štoviše većina gayeve smatra bolesnima, nekršćanskima i smatraju da to treba biti njihova privatna stvar. Što se tiče ženskih prava odnosno krilatice „moje tijelo, moj izbor“ rezultati su nešto bolji, ali i dalje poražavajući. Naime, većina učenika/ca se slaže da o svom tijelu odlučuju isključivo oni, međutim jedan dio učenika/ca (9 od 70) tu krilaticu veže uz stil odijevanja, tetovaže i

piercinge te uz slobodu konzumiranja alkohola i duhana. Na četvrto pitanje u kojem trebaju navesti barem dvije feministkinje o kojima su učili u školi, većina učenika/ca nije znala nabrojati ni jednu feministkinju (90 posto), a ostali su spomenuli hrvatski jezik i povijest kao predmete na kojima su čuli za nekoliko feministkinja: Mariju Jurić Zagorku, Marie Curie i Teodoru, ženu cara Justinijana. Za kraj, učenici su morali navesti primjer rodne neravnopravnosti. Ni tu rezultati nisu bili bolji, samo 15 posto učenika/ca (10) je navelo točan primjer rodne neravnopravnosti (nejednake plaće za isti posao, muškarac kao dominantan figura u obitelji, nepravedna raspodjela kućanskih poslova, pravo na pobačaj), a ostalih 85 posto učenika/ca nije znalo navesti ni jedan primjer ili je navelo pogrešan primjer pa su tako spomenuli da je rodna neravnopravnost rasizam ili siromaštvo.

15%

učenika/ca je navelo točan
primjer rodne neravnopravnosti

Udžbenici

Zaboravljene borkinje

Kristina Mijailović

“Svaka je generacija žena koje se nisu mirile sa »svojom prirodom«, sve do naših dana, iznova proživljavala i ponovno otkrivala borbe svoga pola. Do narednog zaborava?”

Kako države bivše Jugoslavije obrazuju novonastale generacije o najmasovnijem pokretu žena na našim prostorima, koji je na izvanredan način doprineo borbi protiv fašizma, ali i slobodi i emancipaciji jugoslovenskog društva u celini?

Jugoslovenke su se borile protiv fašizma na različite načine: direktno – ratujući u sklopu Narodnooslobodilačke vojske, ali i radeći u pozadini kao bolničarke, šnajderke i na drugim poslovima koji su bili

važni. Pod okriljem Antifašističkog fronta žena (AFŽ) uspele su da se izbore za bolji položaj u društvu – zaposlenje u javnoj sferi, kao i masovno opismenjavanje.

Neposredni rezultat toga je bilo osnivanje porodilišta i dečijih vrtića, kao i plaćeno odsustvo za majke pre i posle porođaja. Najvećim uspehom ove organizacije smatra se izboreno pravo glasa 1945. godine, a zatim i ulazak u Ustav nove Jugoslavije, po kome su „žene ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života“.

Za postavljanje temelja sadašnjeg društva, ali i za hrabru i nesebičnu borbu za boljitak države, zaslužile su da o njima znaju buduće generacije. Kakvo je stanje u školama danas? Da li se radi ono minimalno što se može – da li održavamo sećanje na žene koje su nam izborile slobodu?

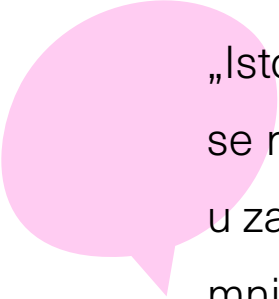
U Bosni i Hercegovini postoji čak 11 ministarstava obrazovanja, pa u skladu sa tim, situacija varira od slike partizanki sa puškama koju prati opis o direktnoj i pozadinskoj borbi žena na osnovu kojeg su dobile pravo glasa (izdavačka kuća NAM iz Tuzle i „Vrijeme“ iz Zenice), pa sve do konkretnog

pominjanja AFŽ-a u okviru regularnog teksta pod podnaslovom „Položaj žena”, gde se navodi da su žene stekle jednakopravan položaj u svim sferama, kao i narednog teksta „Antifašistički front žena”, u roze boji, koji se više koncentriše na doprinos žena na ratnom polju („Sarajevo Publishing”). U crnogorskom udžbeniku za 9. razred (izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva), AFŽ se ne pominje ni u jednom kontekstu, a žene su na slikama prikazane u tradicionalnim ulogama. U istom razredu u Sloveniji (izdavačka kuća „Rokus Klett”) piše se o emancipaciji žena i njihovom masovnom zaposlenju u industriji, tako što su zamenile muškarce koji su morali da ratuju, ali nigde o AFŽ.

U Srbiji se Jugoslavija istorijski obrađuje u 8. razredu osnovne škole, i u zavisnosti od izdavača, situacija u udžbenicima se razlikuje. Slike partizanki ponekad nisu prisutne (izdavačka kuća „Freska”), ili postoji jedna kao primer: pojedinačna – „Portret partizanke” (izdavačka kuća Zavod za udžbenike) ili grupna – „Partizanke vežbaju gađanje” (izdavačka kuća „Logos”). Ni u jednom od pomenutih udžbenika se ne spominje, a samim tim i ne obrađuje Antifašistički front žena. Na delimično objašnjenje AFŽ-a nailazimo u odeljku **Saznaj više** u udžbeniku izdavačke kuće „Klett”. Ovaj tekst se nalazi na kraju lekcije i u njemu se govori o doprinosu u prosvetivanju žena, van ratnog polja.

Zašto borba za slobodu nije prenetá verodostojno? Zbog čega u tekstovima ne stoje borci i borkinje/partizani i partizanke? Zašto u skoro svakom udžbeniku piše da su žene dobile pravo glasa, a ne da su ga izborile? Zbog čega se nigde ne pominje uloga žena u masovnom opismenjavanju, i samim tim, uloga u emancipaciji i napretku društva? Kakve stavove obrazovni sistem time želi da usadi u učenike i učenice?

„Istorija može biti dobar alibi, a predstava koja postoji o njoj u javnosti je neophodna da bi se razumeli današnji događaji. Slika koja u javnosti postoji o prošlosti formira se i menja u zavisnosti od potreba sadašnjosti, svaka generacija piše sebi potrebnu istoriju. U prelomnim vremenima i sama „istorija“, odnosno predstava o njoj, doživljava dramatične prelope, menja se do neprepoznatljivosti. Moguće je u potpunosti promeniti tumačenja, ali i same „istorijske činjenice“. Neke se mogu „zaboraviti“, neke nove „otkriti“. Podešavanja mogu zahtevati „finije radove“, ali i one sasvim grube” – navodi Dubravka Stojanović.

Da li su podešavanja u vezi sa ženskim identitetom nastala kroz finije ili grube radove? U istorijskim udžbenicima su žene predstavljene kroz ulogu majke, njihov zadatak u društvu je briga o deci, mužu i kući. Sve potrebe izvan toga treba da ispuni muškarac. Kako su žene sa osnivanjem AFŽ-a brzo promenile naučene obrasce delovanja i prilagodile ih novom sistemu? Da li je uloga žena oduvek bila opsežnija nego što je prikazano? Lydia Sklevicky u svom tekstu „Konji, žene, ratovi” navodi: „Tradicijski ženski poslovi oduvijek su, uz pripravljanje hrane i odjeće, sadržavali i mnoge teške fizičke poslove na gospodarstvu. U ratnim uvjetima, kada su mnoge porodice ostale bez muške radne snage, žene se uspješno prihvaćaju svih poslova: pored gospodarskih – oranja, sjetve, sječe drveća, prihvaćaju se i poslova obnavljanja porušenih kuća, gradnje cesta... Kao bolničarke, one ne njeguju samo ranjenike, već ih i prenose u dugim i pogibeljnim marševima u sigurne zaklone. Kao borci podnose sve teškoće iscrpljujućeg partizanskog ratovanja. No, za razliku od obavljanja teških poslova u normalnim uvjetima, u novim uvjetima ženama se priznaje potrebna snaga i izdržljivost za njihovo obavljanje. Ne radi se, dakle, o nekom novom dokazivanju, koliko o prekoračenju tradicijom definiranih radnih zadataka. Unatoč brojnim priznanjima, ipak još nije odumrlo slabije vrednovanje ženskog rada, kao perifernog, manje vrijednog (tzv. »ženski« ili »niži« poslovi)”.

Da li je eliminisanje ženskog učešća u društvu van poznatih tradicionalnih uloga deo složenije slike?

Profesorka Daša Duhaček, osnivačica Rodnih studija na Fakultetu političkih nauka, komentariše trenutnu scenu u formalnom obrazovanju: „Nažalost, otpori u odnosu na rodnu perspektivu su veliki, a promene u pristupu nastavi i udžbenicima, posebno istorije su usredsređeni na održavanje i jačanje nacionalističkog diskursa. U tom okviru rodne uloge ostaju apsolutno patrijarhalne i tradicionalne”. Jačanje nacionalnog duha nakon raspada Jugoslavije je uzelo dodatnog maha, kako bi se pronašla snaga i izgovor za uništenje skorašnjih saveznika. Kao jedan od metoda se koriste i školski udžbenici, odnosno formalno obrazovanje, čime se ove ideje jačaju kod mladih i oni potom nastavljaju njihovo

upražnjavanje. Žena u nacionalizmu ima jasnu ulogu – njen zadatak je da rađa nove borce. Svako odstupanje od toga donosi pretnju. Država želi poslušan narod, narod koji ne postavlja puno pitanja, narod koji ispunjava zadatke. Informacije se serviraju u sirovom obliku i ponavljaju dok se ne ustale kao neosporna istina. Sve dok se jedna devojčica ne zapita *a kako su to žene dobile pravo glasa?* Ta devojčica je zbunjena sledom naučenih događaja iz istorije, jer prostor koji žene zauzimaju u formalnom obrazovanju svodi se na svega par slika majke i/ili naoružanih borkinja i rečenicu „Žene su dobile pravo glasa 1945. godine na prostoru Jugoslavije”, te počinje samostalno da istražuje. U tom procesu će otkriti da nije sama.

Feministkinje i levičarke predano rade na tome da se sećanje sačuva. Organizacija „Crvena” je pokrenula AFŽ onlajn arhiv nakon četvorogodišnjeg programa „Šta je nama naša borba dala?” u cilju saradnje sa svima kojima je ova tema važna. Autonomni festival žena je prvi novosadski festival osnovan 2020. godine i jedna od njegovih osnivačica Tamara Srijemac predstavlja ovaj AFŽ kao podsetnik kroz koji se povezujemo, borimo i unapređujemo ženska prava. Na ovogodišnjoj tribini se razgovaralo sa Majom Solar i Ivanom Pantelić o tome šta je AFŽ značio i šta znači danas ženama Jugoslavije. Sagovornice diskutuju o tome koliko se zakon o jednakosti polova zapravo razlikovao od primene u praksi, ali i kako je uprkos tome socijalistički feminizam bio napredniji u odnosu na zapadni. Žene u Jugoslaviji su mogle da budu ekonomski nezavisne kroz rad na neodređeno i individualno pravo na penziju, socijalno i zdravstveno. Takođe, ističe se moć obrazovanja. Jedan od vodećih zadataka AFŽ-a je bilo opismenjavanje i na taj način omogućeno je sudelovanje žena kao političkih subjekata.

Najbolji način da sačuvamo AFŽ od zaborava jeste ne samo redovno prisećanje na postavljene temelje ovih borkinja nego i dovršavanje njihovih započetih zadataka kroz „uporno, sistematsko istraživanje i objavljivanje, diseminaciju rezultata tih istraživanja izdavačkim i predavačkim programima, i uopšte javnim delovanjem”, kako savetuje i sama profesorka Duhaček.

Samo tako ćemo jednakost moći da pretočimo iz teorije u svakodnevnicu. Tada će, sigurna sam, u udžbenicima istorije biti napisan dostojan tekst o Antifašističkom frontu žena.

Izvori:

Udžbenici:

Radoš Ljušić i Ljubodrag Dimić, *Istorija za 8. razred osnovne škole*. Beograd: Freska.

Predrag Simić i Ivana Petrović, *Istorija za 8. razred osnovne škole*. Beograd: Logos.

Đorđe Đurić i Momčilo Pavlović, *Istorija za 8. razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Sandra Petrović Todosijević i Aleksandar Todosijević, *Istorija za 8. razred osnovne škole*. Beograd: Klett.

Slavko Burzanović i Jasmina Đorđević, *Istorija za 9. razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Zijad Šehić i Zvezdana Marčić, *Historija, istorija, povijest: udžbenik sa historijskom čitankom za 8. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.

Izet Šabotić i Mirza Čehaljić, *Historija 9: Udžbenik za deveti razred devetogodišnje osnovne škole*. Tuzla: NAM – Zenica: Vrijeme.

Raziskujem preteklost: učbenik za zgodovino v 9. razredu osnovne šole. Ljubljana: Založba Rokus Klett.

Drugi izvori:

Dugandžić, Andreja i Adela Jušić, (2015) *Arhiv antifašističke borbe žena Bosni i Hercegovine i Jugoslavije*. <https://afzarhiv.org/>

Kožul, Dejan, (2021) Radio emisija Kulturno-umjetnički program edukativnog karaktera: KUPEK, 298, *Šta je nama naša AFŽ borba dala?* <https://www.mixcloud.com/dejankozul/kupek-298-šta-je-nama-afž-borba-dala/>

Lydia Sklevicky, (1996) *Konji, žene, ratovi*. Prir. Dunja Rihtman Auguštin. Zagreb: Ženska infoteka.

Dubravka Stojanović, (2010) *U ogledalu drugih*, u „Novosti iz prošlosti“, ur. Vojin Dimitrijević. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Žene i djevojčice u prirodnim naukama: feministička re-vizija udžbenika

Jelena Joksimović, Anđelija Draško, Milijana Babić

Feministička kritika je, ne smijemo zaboraviti, oblik prakse. Poenta nije puka interpretacija literature na različite načine, poenta je zapravo promijeniti svijet! (Schweickart, 1991)

Škola reprodukuje rodne uloge kroz nastavne planove, udžbenike ali i direktno djelovanje nastavnog osoblja. (Stefanović, 2017)

Ima mnogo više sličnosti nego razlika među rodovima u matematičkim postignućima, a razlike su često mnogo preuveličane. (Walkerdine, 1998)

Nije veliko iznenađenje da pokušaji progresivnih pedagogija ne donose suštinske promene u odnosima moći, zato što ne preispituju svoje epistemološke i pedagoške osnove, uzimajući u obzir rod kao kategoriju. (Duhaček, 2013)

Ostvarivanje rodne ravnopravnosti nije moguće bez integrisanja rodne perspektive u nastavne materijale i udžbenike. Udžbenici su osnovno, glavno nastavno sredstvo i ponekad jedina knjiga koju đaci iz nižih socioekonomskih slojeva posjeduju u svojim domovima. Njihova funkcija je prvenstveno razvojno-formativna, a upotreba veoma široka što znači da udžbenici imaju veliki potencijal da utiču na generacije i generacije đaka (Ivić i sar., 2008).

Važno je napomenuti da udžbenici ne podstiču učenje čisto svojim sadržajem, već i didaktičkim oblikovanjem, pitanjima, nalogima, zadacima, a svim ovim kroz tekst jednako koliko i kroz ikonička sredstva. Upravo ikonička sredstva, ilustracije i fotografije mogu jače da utiču na emocije đaka nego tekst. Upravo zahvaljujući njima stvaraju se mentalne slike koje u svijesti đaka traju znatno duže

nego one koje se stvaraju čitanjem teksta. Međutim, ilustracije će stoga sa većom vjerovatnoćom od teksta podsticati i duboko ukorijenjene predrasude (Pešikan, 2017).

Svaki udžbenik pored očiglednog, vidljivog kurikuluma, sadrži i onaj tajni ili skriveni kurikulum, koji u sebi nosi sve ideološke pozicije različitih zainteresovanih strana koje učestvuju u njegovoj izradi. Iako to varira od oblasti do oblasti, za većinu udžbenika postoji jako puno potencijalnih zainteresovanih strana u svakom društvu, od djece i roditelja, preko opšte javnosti, obrazovnih institucija, same nauke iz čijeg je domena udžbenik. Od pedagoško-psiholoških disciplina, preko crkve i drugih društvenih aktera, svi imaju određene interese kojima udžbenici mogu manje ili više da služe (Ivić i sar., 2008). U tom polju se javlja jako puno prostora za borbu različitih vrijednosnih sistema, ali i diskriminatorne prakse. U okviru pomenute razvojno-formativne uloge, udžbenici posreduju i određene socijalizacijske obrasce, zbog čega se kroz njih djelimično usvaja i predstava o rodnim odnosima i ulogama (Plut, 1994). Kada uđemo u polje prirodnih nauka, nevidljivi kurikulum, društvena očekivanja i odnosi moći čine da veliki broj djevojčica nema motivaciju niti vjeru u svoje sposobnosti. Nauka uopšte, a posebno prirodne nauke smatraju se prije svega racionalnim, dok se racionalnost pripisuje muškarcima prije nego ženama (Duhaček, 2013). Iz svih ovih pretpostavki crpimo pitanja koja su vodila proces pisanja ovog teksta:

- 1 Da li u ilustracijama u udžbenicima ima žena i djevojčica i u kojoj mjeri?
- 2 Koje aktivnosti žene i djevojčice najčešće obavljaju na ilustracijama?
- 3 Kako se to može unaprijediti?

Željele smo da nam odgovore na ova pitanja daju djevojčice koje iz ovih udžbenika uče zajedno sa nama, odraslima koji sada na udžbenike gledamo iz sasvim drugačije perspektive. Djevojčice i žene koje su učestvovala u ovom poduhvatu dolaze iz Crne Gore, Srbije i Hrvatske. One su na 12 udžbenika iz predmeta: Svet oko nas, Priroda i društvo, Matematika, Fizika, Hemija i Srpski jezik izvršile vizuelne intervencije u feminističkom ključu, vođene navedenim pitanjima. Napominjemo da namjera iza ovih intervencija i teksta koji upravo čitate nije sveobuhvatna analiza udžbenika na našim prostorima, već smo na umu imale sljedeće ciljeve:

1. da zajedno sa djevojčicama damo jedan najopštiji pregled mogućnosti kako da se vizuelni sadržaji u udžbenicima učine ravnopravnijim, da se ponudi re-vizija, ili nova, drugačija, **feministička vizija u kreiranju** udžbenika;
2. da ponudimo inspiraciju za alternativno **kritičko čitanje i korišćenje** udžbenika.
3. da **osmislimo alat** koji može pomoći u kritičkim analizama vizuelnog sadržaja u udžbenicima.

Stoga je uzorak stranica na kojima smo sporvele svoje intervencije sasvim prigodan i apsolutno ne upućuje na to da su diskriminatorni obrasci u ovim udžbenicima prisutniji nego u onima koje naš uzorak nije obuhvatio. Štaviše, neki od ovih udžbenika su svijetli primjeri u pogledu rodne ravnopravnosti u cjelokupnom polju udžbenika i nastavnih pomagala.

Najprije navodimo nekoliko najupečatljivijih komenatra naših sagovornica, a zatim i njihove i naše intervencije u samim sadržajima udžbenika.

U knjizi od 140 strana našla sam samo ovih pet slika žena!”
(Iva, Berane, 9. razred)

Našla sam knjigu iz hemije koju sam koristila u prvoj godini. Prelistala sam je i uz svaku lekciju sa strane ima po nešto o nekom hemičaru. Ali u celoj knjizi nema hemičarki. Proguglala sam i ima ih puno, naravno.”
(Dijana, Beograd, 4. razred SŠ)

Nisam mogla da pronađem mnogo slika na kojima su devojčice. Primetila sam da je mnogo više slika na kojima se dečaci bave sportom.”

“Osećam se razočarano. Volela bih da su na slici i dečaci i devojčice i da zajedno voze biciklu i skijaju se.”

“Sliku sam izmenila tako što sam dodala i devojčice jer i one mogu da budu dobre u sportovima i da se bave raznim stvarima.”
(Simonida, Niš, 6. razred)

Koja vrsta rodnih predrasuda je primijećena?

Odsustvo žena

“Počevši od prosvetiteljstva, racionalnost i racionalno mišljenje se čvrsto povezuje sa muškošću.” (Duhaček, 2013)

Kakvu intervenciju predlažemo

Dijana

Ukupna EMS sistema serijski vezanih izvora jednak je zbiru EMS pojedinačnih izvora.

ZADATAK

Pojedinačni naponi na polovima baterija su po 1,5V. Koliki je napon na krajevima dvije serijski vezane cilindrične baterije (slika 2.8.a)?

Podaci:

$$U_1 = U_2 = 1,5 \text{ V}$$

$$U = ?$$

Rješenje:

Kada se dvije baterije povežu serijski, + pol prve baterije spaja se sa - polom druge baterije (slika 2.8.a). S obzirom na to da su u kontaktu, ti polovi nalaze se na istom potencijalu φ_0 . Minus-pol prvog izvora nalazi se na nižem potencijalu ($\varphi_1 = \varphi_0 - 1,5 \text{ V}$), dok se plus-pol drugog izvora nalazi na višem potencijalu ($\varphi_2 = \varphi_0 + 1,5 \text{ V}$) od potencijala spojenih polova. Tako se između krajnjih polova serijski vezanih baterija ostvaruje napon:

$$U = \varphi_2 - \varphi_1 = (\varphi_0 + 1,5 \text{ V}) - (\varphi_0 - 1,5 \text{ V}) = 3 \text{ V}.$$

Aleksandro Volta

(Alessandro Volta, 1745-1827)

italijanski fizičar, poznat je po pronalasku elektrofora, sprave koja je mogla da akumulira statički elektricitet. Konstruisao je prvi izvor struje sačinjen od metalnih elektroda (od bakra i cinka) uronjenih u rastvor elektrolita (sumporne kiseline). Shvatio je da jačina struje koju daje izvor zavisi od razlike potencijala između elektroda. Ova razlika potencijala predstavlja zapravo strujnu moć izvora struje, zbog čega ju je nazvao elektromotornom silom (EMS) izvora.

Pomoću akumulatora napajaju se strujom svi električni aparati u automobilu, pa čak i pali motor. Polovi ovog izvora u stvari su olovne elektrode uronjene u četvrtast sud. U sudu se nalazi elektrolit - vodeni rastvor sumporne kiseline (H_2SO_4). Sumporna kiselina se razlaže na jone (elektrolitička disocijacija). Joni se potom talože na olovnim elektrodama. Tako se između elektroda (plave + i crvene -) uspostavlja napon.

Herta Arton, sifražetkinja i jedna od prvih elektro inženjerki, pronašla je električni luk i otkrila zašto električno osvetljenje treperi i šušti - razlog je kiseonik koji dolazi u kontakt sa šipkama od ugljenika koje se koriste za stvaranje luka.

Godine 1899., Arton je bila prva žena ikada da čita svoj rad pred Institutom za elektro-inženjere.

Četiri najveća Jupiterova satelita otkrio je 1609. godine Galileo Galilei, nakon pronalaska teleskopa. On im je dao i imena. Idući od Jupitera, to su: Io, Evropa, Ganimed i Kalisto. Evropa je dugo vremena bila u centru interesovanja astronoma zbog pretpostavke da se ispod njene ledeno površine nalaze velike količine vode u tečnom stanju. Olaf Remer je u svojim istraživanjima posmatrao satelit Io - koji je od pomenutih najbliži Jupiteru. Na njemu je u novije vrijeme zabilježena snažna vulkanska aktivnost.

Džozlin Bel Bemel otkrila je radio pulsare. Kao studentkinja istraživačica u Kevendiš laboratoriji na Kembridž Univerzitetu, gledala je podatke iz novog radio-teleskopa čiju je izgradnju pomogla kada je primetila slab i neobičan signal: ponavljanje impulsa radio talasa. Opservacija koju je sprovodila sa supervizorom Antonijem Hjuišom 1967. smatra se jednim od najvažnih astronomskih dostignuća 20. veka. Hjuiš je 1974. dobio Nobelovu nagradu za fiziku za „odlučujuću ulogu u otkrivanju pulsara“, ali ona nije bila uključena.

...zvezdama i međuzvezdanom materijom. U samom centru galaksije, ... se pretpostavlja, nalazi se crna rupa prečnika oko 10 000 km.

6.9 Andromedina galaksija

Galaksije su međusobno veoma udaljene. Velika spiralna galaksija u sazvežđu Andromeda (slika 6.9) udaljena je od Mliječnog puta oko dva i po miliona svjetlosnih godina, i vidljiva je golim okom. Pretpostavlja se da se dvije galaksije imaju vrlo sličan izgled. Andromedina velika spiralna galaksija znatno je veća od Mliječnog puta, i sadrži makar duplo više zvezda. Obje galaksije pripadaju istom galaktičkom jatu.

Sa južne Zemljine polulopte mogu se vidjeti još dvije galaksije. One su dio istog lokalnog galaktičkog jata kome pripada i Mliječni put. To su Veliki Magelanov oblak i Mali Magelanov oblak.

Edvin Habl eksperimentalno je utvrdio da se daleke galaksije udaljavaju od Zemlje i da se vasiona ubrzano širi. Ovo širenje moralo je započeti od jednog veoma kompaktnog, gustog stanja, ekstremno visoke temperature. Početak širenja naziva se **Veliki prasak** (engl. *Big Bang*). To predstavlja početak stvaranja vasiona. Neposredno nakon velikog praska

Edvin Habl (Edwin Hubble, 1889-1953)

poznati američki astronom. Otkrio je da su zvezde grupisane u galaksije i izvršio njihovu klasifikaciju. Utvrdio je da Mliječni put pripada klasi spiralnih galaksija. Ustanovio je da se vasiona širi - Hablov zakon. Svojim radovima bitno je izmijenio dotadašnje predstave o nastanku vasiona.

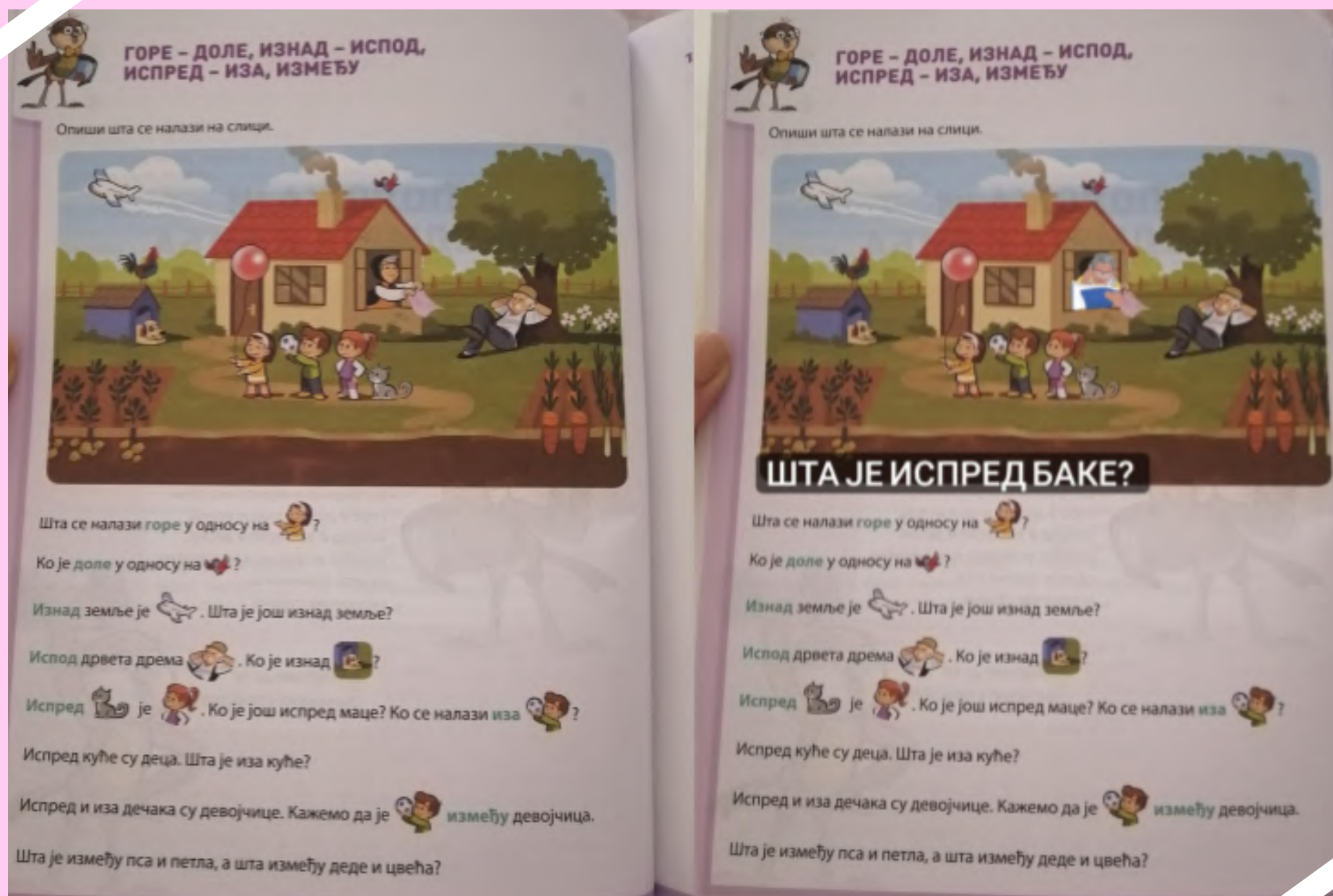
Vera Rubin, njen rad potvrdio je postojanje tipa nevidljive materije poznate kao tamna materija. Pomogla je 1974. u dokazivanju da se zvezde na ivicama galaksija kreću brže nego što se očekivalo. Da bi pomirili njena zapažanja sa zakonom gravitacije, naučnici i naučnice su predložili postojanje materije koju ne možemo videti i nazvali je tamnom materijom.

Koja vrsta rodних predrasuda je primijećena?

Žene u stereotipnim rodним ulogama

“Rodni stereotipi su krute i pojednostavljene generalizacije o karakteristikama koje su tipične za ljude.” (Stefanović, 2017)

Kakvu intervenciju predlažemo

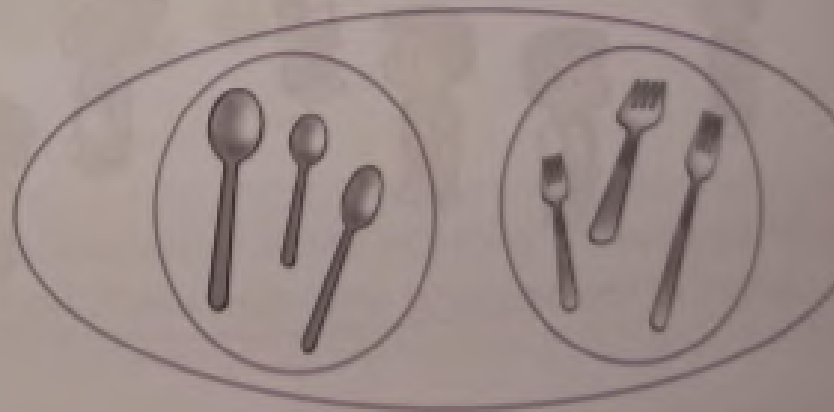

Скупове можемо и да **здружујемо**. Ево једног примера.

Маша је помагала мами да поставе прибор на сто.
Скуп кашика здружила је са скупом виљушака и понела их заједно.
Тако је добила скуп прибора за јело.

Добијени скуп има онолико елемената колико и скуп кашика и скуп виљушака заједно.

Ево како то приказујемо цртежом.

Скупове можемо и да **здружујемо**. Ево једног примера.

Маша је помагала мами да **ПОПРАВЕ КРОВ**.
Скуп **ЕКСЕРА** здружила је са скупом **ЧЕКИЋА** за и понела их заједно.
Тако је добила скуп **АЛАТА** за јело.

Добијени скуп има онолико елемената колико и скуп **ЕКСЕРА** скуп **ЧЕКИЋА** заједно.

Ево како то приказујемо цртежом.

ЈЕДНАЧИНЕ СА НЕПОЗНАТИМ ДЕЉЕНИКОМ

Колико палачинки је
направила бака Стана
ако је сваки од њених
четворо унука појео по
5 палачинки и ниједна
палачинка није остала
непоједена?

Једначина: $x : 4 = 5$

За решавање једначине користићемо везу множења и дељења.

Како је $x : 4 = 5$ тако је и $5 \cdot 4 = x$.

Пишемо: $x = 5 \cdot 4$

Решење једначине: $x = \underline{\quad}$

Провера: $\underline{\quad} : \underline{\quad} = \underline{\quad}$

$\underline{\quad} = \underline{\quad}$

Одговор: _____

ЈЕДНАЧИНЕ СА НЕПОЗНАТИМ ДЕЉЕНИКОМ

**KOLIKO PALACINKI SU
OVI DEČACI NAPRAVILI
UKOLIKO SU POJELI SVI PO
5 I NIJEDNA PALACINKA
NIJE OSTALA**

палачинки
непоједена?

Једначина: $x : 4 = 5$

За решавање једначине користићемо везу множења и дељења.

Како је $x : 4 = 5$ тако је и $5 \cdot 4 = x$.

Пишемо: $x = 5 \cdot 4$

Решење једначине: $x = \underline{\quad}$

Провера: $\underline{\quad} : \underline{\quad} = \underline{\quad}$

$\underline{\quad} = \underline{\quad}$

Одговор: _____

Školski autobus prevozi djecu u školu.

Mjesni autobus prevozi putnike u mjestu.

Međumjesni autobus prevozi putnike između dva i više mjesta.

Turistički autobus prevozi putnike na izlete i putovanja.

od prethodnih oglasa nije...
nedostaju.

ci-tarje

Restoranu u Podgorici potrebna dva mlada kuvara/kuvarice, plata 380€ i pomoćna radnica u kuhinji. Tel. 068 xxx xxx

Potreban ženski frizer, uslovi odlični. Podgorica 060 xxx xxx

Potrebne radnice za rad u brzjoj hrani "More", Bar. Plata 350€ Tel. 069 xxx xxx

POTREBAN PEKAR Tivat 069 xxx xxx 064 xxx xxx

Tražimo policajku/policajce
Zovite: 603*****
605*****

Tražimo advokaticu/advokata
Zovite: 608*****

Potreban frizer, frizerka
uslovi odlični.
Podgorica
060 xxx xxx

Tražimo naučnicu/naučnika
Pozovite: 068*****
064*****

Uočavaš da se datim oglasima traže radnici za određene poslove. Mogu li se na te oglase javiti osobe i muškog i ženskog pola? Objasni. Kako zainteresovane osobe mogu stupiti u kontakt s oglašivačem? Nađi neprecizne oglase i koriguj ih.

Uočavaš da se datim oglasima traže radnici za određene poslove. Mogu li se na te oglase javiti osobe i muškog i ženskog pola? Objasni. Kako zainteresovane osobe mogu stupiti u kontakt s oglašivačem? Nađi neprecizne oglase i koriguj ih.

4. На линији напиши назив занимања које је приказано на слици. Зеленом бојом обој кружић ако тај посао обављају људи у граду, а црвеном бојом ако га обављају људи у селу. Плавом бојом обој кружић ако тај посао могу да обављају људи и у селу и у граду.

4. На линији напиши назив занимања које је приказано на слици. Зеленом бојом обој кружић ако тај посао обављају људи у граду, а црвеном бојом ако га обављају људи у селу. Плавом бојом обој кружић ако тај посао могу да обављају људи и у селу и у граду.

Од слова до слова

Погледај слику. С ким имамо разговора? О чему разговарају? Ако уместо слике ставиш намернице и почетна слова неких назива. Нацртај окретање кружића колико се чује гласова у речима.

М К Л П

Шта мама глуми? Заокружи реч испод слике предмета.

кесела рашет кесурца

Помени маме да нађе пут до намерница за ручак. Превикај речима слова и прочитај добијену реч ако умеш.

Од слова до слова

Погледај слику. С ким имамо разговора? О чему разговарају? Ако уместо слике ставиш намернице и почетна слова неких назива. Нацртај окретање кружића колико се чује гласова у речима.

М К Л П

Шта мама глуми? Заокружи реч испод слике предмета.

кесела рашет кесурца

НАУЧНИ РАД

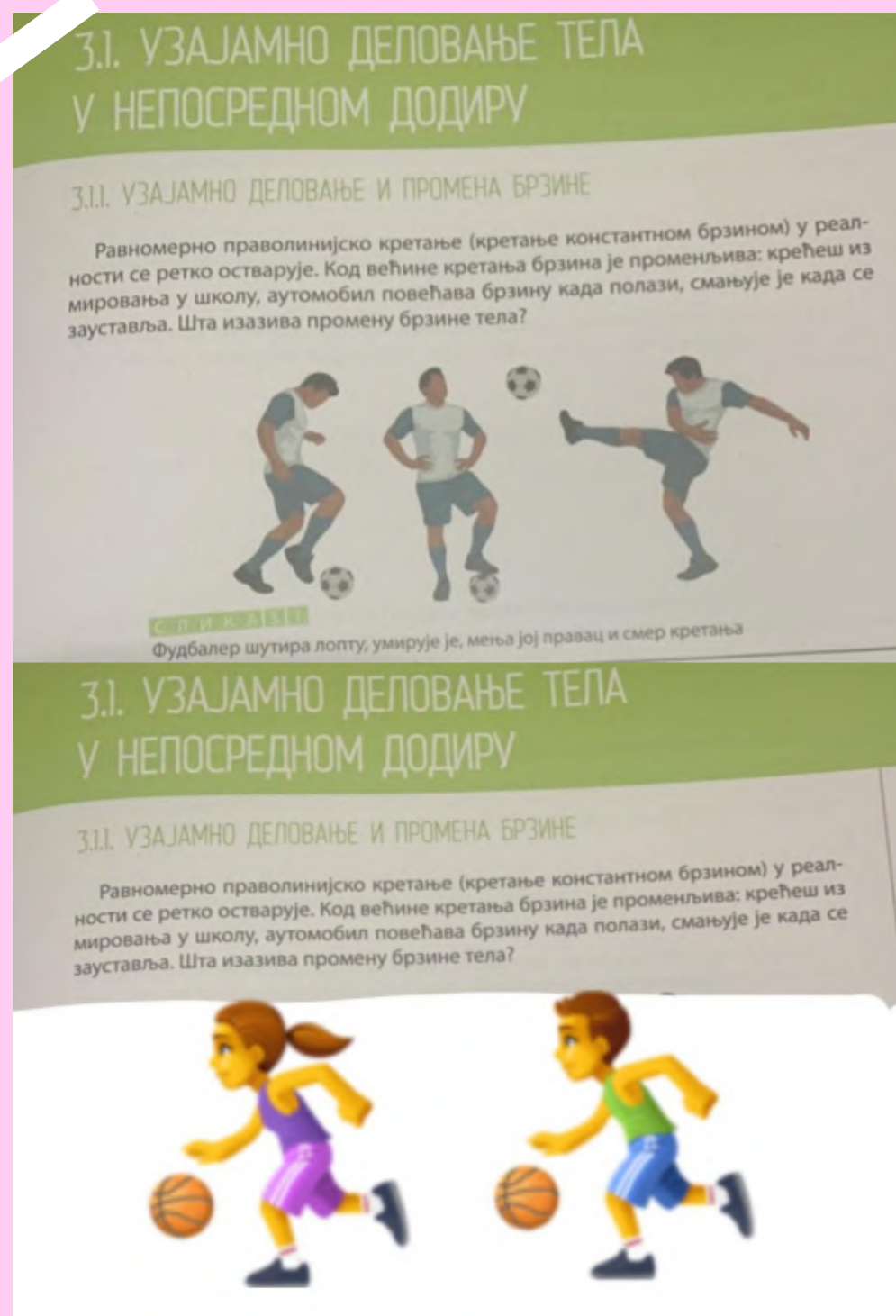
Помени маме да нађе пут до намерница за ручак. Превикај речима слова и прочитај добијену реч ако умеш.

Koja vrsta rodnih predrasuda je primijećena?

Odsustvo žena iz aktivnih uloga i aktivnosti

“Nalazi ukazuju na to da devojčice mogu biti i više sklone naučnoj bespomoćnosti, posebno u zadacima koji uključuju matematiku. [...] Dveckova takođe sugeriše da očekivanja nastavnika i nastavnica doprinose problemu. Naime, oni gledaju na loše postignuće djevojčica kao nedostatak sposobnosti, a dječaka kao nedostatak zalaganja. Tako koncept bespomoćnosti implicira da je takozvana ženska pasivnost naučeni odgovor.” (Walkerdine, 1998)

Kakvu intervenciju predlažemo

Simonida

Koja vrsta rodni predrasuda je primijećena?

Rodno neosjetljiv jezik

“Način na koji upotrebljavamo jezik otkriva način na koji vidimo svet. Rodno osetljiv jezik jeste jezik koji se suprotstavlja diskriminaciji, nejednakosti i omalovažavanju žena. Drugim rečima, birajući rodno nediskriminativan jezik mi biramo da učinimo vidljivom polovinu čovečanstva.” (Cvetinčanin Knežević i Lalatović, 2019)

Kakvu intervenciju predlažemo

Kad svjetlost prolazi kroz vodu mijenja smjer, kažemo da se lomi.

Udaljenost predmeta u vodi teško je točno procijeniti zbog loma svjetlosti kroz vodu. Zato je lako krivo procijeniti dubinu vode. Kad boravimo u vodi i uz vodu, moramo biti oprezni.

Milijana

Koja vrsta rodni predrasuda je primijećena?

Ljudska prava

Kakvu intervenciju predlažemo

OBITELJ I DOM

MOJA OBITELJ

RAZMISLI

KAKO PROVODIŠ VRIJEME SA SVOJOM OBITELJI?
ODABERI JEDNU OBITELJ SA SLIKE I OPIŠI JE.

3 DOPUNI REČENICE.

PRIDRŽAVAM

POZDRAVIM

PREDNOST

KADA SRETNEM SUSJEDA

POZDRAVIM

OSOBE S INVALIDITETOM

INVALIDI UVIJEK IMAJU

PREDNOST

KADA ULAZIM I IZLAZIM IZ PROSTORIJE, A IZA MENE JE JOŠ NETKO,

OBAVEZNO

PRIDRŽAVAM

VRATA.

Svi ljudi imaju ista prava. Neka osnovna **ljudska prava** jesu:

- pravo na redovitu prehranu i zdravstvenu njegu
- *pravo na život bez nasilja*
- pravo na rad
- *pravo na ravnopravnost žena i muškaraca*
- pravo na različitost, slobodu mišljenja, na međusobnu jednakost.

I djeca imaju svoja prava. Neka osnovna **prava djece** su:

Iako koncept rodne ravnopravnosti nije dio sadržaja odabranih udžbenika, sam fenomen tumačenja ilustracija uvodi ovu perspektivu u sve udžbenike, nevezano za nauku iz čijeg domena dolaze. Čitanje, to jest tumačenje ilustracija jeste složen fenomen i zahtijeva posebnu vrstu funkcionalne pismenosti (Pešikan, 2017). Ovim tekstom i radom sa djevojčicama željele smo da podstaknemo kritičko čitanje kao čin borbe protiv rodni stereotipa, ali i kao osnaživanje, s idejom da je svaki sadržaj otvoren za dekonstrukciju.

Zahvaljujući intervencijama koje smo u ovom procesu kreirale, predlažemo test reprezentacije žena i djevojčica u udžbenicima, analogan Bekdel testu za reprezentaciju žena u fikciji. Ovaj test nazvaćemo PISD test po djevojčicama koje su radile sa nama (Paulinin, Ivin, Simonidin i Dijanin test), a njime predlažemo sljedeća četiri kriterijuma:

- Da je jednak broj fotografija/ilustracija koje prikazuju žene/djevojčice/bića ženskog roda i muškarace/dječake/bića muškog roda u cjelokupnom udžbeniku.
- Da su žene/djevojčice/bića ženskog roda u istom broju kao i muškarci/dječaci/bića muškog roda prikazane u aktivnim ulogama.
- Da su uloge u kojima su prikazane žene/djevojčice/bića ženskog roda raznovrsne jednako koliko i muškarci/dječaci/bića muškog roda.
- Da se u udžbeniku koristi rodno senzitivni jezik.

Pretpostavljamo da ukoliko su sva ova četiri kriterijuma ispunjena može se reći da vizuelna pomagala u udžbeniku jednako tretiraju oba dominantna roda, tako da se onda može preći na feminističku kritičku dekonstrukciju tekstualnog sadržaja datog udžbenika. Javite nam kako su vaši udžbenici prošli na PISD testu!

Udžbenici u kojima smo intervenisale:

Ljubiša Nešić, Tatjana Mišić, Marina Lukić Najdano (2019), *Fizika za 6. razred osnovne škole*. Beograd: Vulkan znanja.

Nataša Svoboda Arnautov, Sanja Basta, Sanja Škreblin, Maja Jelić Kolar (2019), *Pogled u svijet 4 – Tragom prirode i društva*. Zagreb: Profil Klett.

Nataša Svoboda Arnautov, Sanja Basta, Sanja Škreblin, Maja Jelić Kolar (2019), *Pogled u svijet 3 – Tragom prirode i društva*. Zagreb: Profil Klett.

Arijana Piškulić Marjanović, Jasminka Pizzitola, Lidija Prpić, Maja Križman Roškar (2018), *Nina i Tino 1 – Priroda i društvo*. Zagreb: Profil Klett.

Alena Letina, Tamara Kisovar Ivanda, Ivan De Zan (2019), *Istražujemo naš svijet 1*. Zagreb: Školska knjiga.

Mila Bulić, Gordana Kralj, Lidija Križanić, Karmen Hlad, Andreja Kovač, Andreja Kosorčić (2019), *Priroda, društvo i ja 2*. Zagreb: Alfa.

Slavoljub Đukić, Radivoj Nikolajević, Milena Šurjanović (2017), *Opšta hemija za 1. razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Nela Malinović-Jovanović, Jelena Malinović (2019), *Matematika 1 (udžbenik, prvi deo)*. Beograd: Vulkan znanje.

Nela Malinović-Jovanović, Jelena Malinović (2019), *Matematika 2 (udžbenik, drugi deo)*. Beograd: Vulkan znanje.

Marija Vujović, Dragana Zlatić (2019), *Svet oko nas 2 (radna sveska)*. Beograd: Vulkan znanje.

Smiljka Naumović (2019), *Nastavni listovi uz Bukvar: Srpski jezik za prvi razred osnovne škole*. Beograd: Vulkan znanje.

Jovan Šetrajčić, Radovan Sredanović (2021), *Fizika 9 (udžbenik za deveti razred osnovne škole)*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Dragana Nenadović, Aleksandra Vešović-Ivanović, Vera Mićunović (2021), *Riječ po riječ (Udžbenik za crnogorski–srpski, bosanski, hrvatski jezik za šesti razred osnovne škole)*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Reference:

Cvetinčanin Knežević, Hristina i Lalatović, Jelena, (2019). *Priručnik za upotrebu rodno osetljivog jezika*. Beograd: Centar za ženske studije.

Duhaček, Nađa (2013). Feministička pedagogija. Objavljeno u: "Niko ne pripada tu više nego ti" – *Živi arhiv: kuriranje feminističkog znanja*, 54. Oktobarski salon (urednice: Red Min(e)d).

Ivić, Ivan, Pešikan, Ana, i Antić, Slobodanka, (2008). *Vodič kroz dobar udžbenik – Opšti standardi kvaliteta udžbenika*. Novi Sad: Platoneum.

Pešikan, Ana, (2017). Uloga ilustracija u udžbenicima. U: *Uloga udžbenika u savremenom obrazovanju*. Beograd: Učiteljski fakultet, str. 8.

Plut, Dijana, (1994). Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskih udžbenika. U: Rosandić, R. i Pešić, Vesna (ur.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost – analiza udžbenika za osnovne škole*. Beograd: Centar za antiratnu akciju, str. 11–38.

Schweickart, P. Patricionio, (1999). Reading ourselves: Toward a feminist theory of reading. In: *Modern Criticism and Theory: A Reader*, p. 425-447.

Stefanović, Jelena, (2017). *Svilena koža i pileće srce: rodni stereotipi u romanima iz lektire za osnovnu školu*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

Walkerdine, Valerie, (1998 [1989]). *Counting Girls Out: Girls and Mathematics*. London: Falmer Press.

Menstruacija u udžbenicima

Kako je vremenski period u kome devojčice dobijaju prvu menstruaciju u proseku između 10. i 15. godine (što će reći, period proveden u osnovnoj školi), škola, kao osnovna obrazovna ustanova, trebalo bi da ima odgovornost da svoje učenice opskrbi znanjem o promenama u telu kroz koje u tom periodu prolaze. U Srbiji, u školskom sistemu koji ne nudi program seksualnog obrazovanja, pretpostavka je da bi se informacije o menstruaciji mogle pronaći u kurikulumu iz biologije. Međutim, da li je to slučaj?

Prema najnovijem izdanju udžbenika iz biologije za peti razred osnovne škole Zavoda za udžbenike, menstruacija je definisana kao pojava gde „ukoliko se oplodjenje ne dogodi, zadebljali zid materice se ljušti i izbacuje u spoljašnju sredinu zajedno sa jajnom ćelijom“..

U poglavlju o pubertetu i polnoj zrelosti, definisan je menstrualni ciklus kao „razdoblje od pojave jedne menstruacije do pojave druge menstruacije“, kao i informacije o prosečnom trajanju menstruacije i činjenice da „menstruacije u početku nisu redovne“ već je „često potrebno i do nekoliko godina da se ciklusi ustale na 28 dana“. U udžbeniku za sedmi razred ponovljena je doslovce definicija iz petog razreda, dok se u šestom i osmom razredu menstruacija ne pominje.

Iz navedenog se može videti da u toku čitavog trajanja nastave iz biologije, prostor za menstruaciju se može svesti na jedva jednu stranicu teksta. Ova činjenica, pored toga što upućuje na

već uočeni manjak formalnog seksualnog obrazovanja dostupnog deci i adolescentima, može da nas navede i na pitanje – da li zapostavljenost menstruacije u školskom kurikulumu vodi njenoj trivijalizaciji? Ukoliko zastupljenost određene teme u udžbenicima uzmemo kao odraz njene percipirane važnosti, onda svakako devojčicama ne šaljemo osnažujuću poruku upoznavanja i prihvatanja svoje menstruacije.

Izvori:

Morić, Tijana, Paunović Ana, Blagojević Jelena, Janović Nataša i Srđić Maja (2021), *Biologija za peti razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Srđić, Maja, Janović Nataša, Blagojević Jelena i Morić Tijana (2020), *Biologija za šesti razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Paunović, Ana, Srđić Maja i Bajčeta Tamara (2021), *Biologija za sedmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Paunović, Ana, Srđić Maja i Bajčeta Tamara (2021), *Biologija za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Kako govorimo o menstruaciji – nazovimo one dane njihovim imenom

* Definicije iz Vujaklije: *menstruacija* (lat. *mensis* mesec, n. lat. *menstruatio*) mesečno pranje kod žena, ženski cvet, mesečnica, merioda; up. Menstruum

menstruirati (lat. *mensis, menstruare*) dobiti ili imati mesečno pranje, mesečiti, omesečiti se

* eufemizmi: tetka iz Crvenke/Rusije/s Krvavca, menga, meca, menzis, oni dani, ciklus, mesečnica, dobila sam, imam...

Način na koji (ne) govorimo o menstruaciji reflektuje način na koji se društvo odnosi prema menstruaciji kao pojavi. Jezik kojim se koristimo pričajući o menstruaciji sastoji se vrlo često od niza eufemizama poput onih gore naznačenih. Oni upućuju na zaključak da je menstruacija nešto što je prljavo, što je tajno i iznad svega sramotno. Na ovaj način, pored toga što se učvršćuje stigma ili *menstrualni tabu*, doprinosi se i mistifikaciji menstruacije, kako među devojčicama, tako i među dečacima, što dodatno smanjuje mogućnost normalizacije menstruacije.

Svečani hol

Priredila: Iva Vujčić

Ksenija Atanasijević

(1894–1981) bila je filozofkinja, prva žena koja je doktorirala na Beogradskom univerzitetu, gde je predavala i stekla titulu docenta. Njena doktorska disertacija *Brunovo učenje o najmanjem* pokrivala je oblasti filozofije i fizike. Bila je aktivna u pokretu za prava žena i u mirovnom pokretu tokom Drugog svetskog rata.

Marija Jambrišak

(1847–1937), prosvjetiteljica, književnica i borkinja za prava i školovanje žena. Bila je istaknuta članica Hrvatskog pedagoško-književnog zbora i istaknuta članica Udruge učiteljica. Zaslužna je za izgradnju prve državne ženske škole u Austrougarskoj monarhiji. Takođe, javno je istupila tražeći izjednačavanje plaća i radnih uvjeta za učitelje i učiteljice na prvoj općoj učiteljskoj skupštini 1871. godine u Zagrebu.

Katarina Milovuk

(1844–1913) bila je predavačica i upravnica na Višoj ženskoj školi u Beogradu, a učestvovala je i u organizovanju i radu Više srpske ženske škole u Solunu. Školovala se u Rusiji. Napisala je nekoliko udžbenika i prevoda književnih dela. Zalagala se za pravo glasa žena u Srbiji, a bila je i jedna od osnivačica Beogradskog ženskog društva i Ženskog muzičkog društva.

Mitra Mitrović

(1912–2001) diplomirala je književnost na tadašnjem Filozofskom fakultetu u Beogradu. Kao studentkinja, pridružila se akcijama antifašista Beogradskog univerziteta, i kasnije Komunističkoj partiji Jugoslavije. Jedna je od osnivačica lista „Žena danas“, a učestvovala je i u organizovanju Antifašističkog fronta žena – AFŽ. Početkom 1945. godine, obavljala je posao poverenika za prosvetu ASNOS-a, a kasnije, kada je formirana vlada NR Srbije, bila je ministarka prosvete. Otada se pretežno bavila prosvetnim radom.

Jelisaveta Načić

(1878–1955) bila je prva žena koja je diplomirala arhitekturu u Srbiji i jedna od prvih žena zaposlena u javnom sektoru. Projektovala je veliki broj zgrada, na primer prvu bolnicu za tuberkulozu, prvu kružnu peć za izradu opeke i prvu planski zidanu stambenu zgradu na Balkanu. Izdvajamo podatak da je projektovala prvu modernu školsku zgradu (današnja Osnovna škola „Kralj Petar Prvi“ u Beogradu).

Lydia Sklevicky

(1952–1990), hrvatska i jugoslavenska sociologinja, etnologinja, publicistkinja, prevoditeljica i teoretičarka feminizma. Bavila se istraživanjem socijalne povijesti ženskog pokreta i procesa emancipacije žena kao sastavnog dijela dugoročnog procesa kulturne promjene društva. Autorka je poznatog teksta *Konji, žene, ratovi: problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji*, u kome problematizuje i objašnjava mali broj žena u udžbenicima povijesti/(h)istorije u republici Hrvatskoj i Jugoslaviji krajem 1980-ih godina.

Jelena Vicković (1849–1908), učiteljica prve privatne ženske škole, koju je osnovala na Cetinju 1871. u svom domu. Okupljala je djevojčice koje je besplatno podučavala čitanju, pisanju, računanju i ručnom radu. Prve dvije godine škola je radila kao privatna, imala je tridesetak učenica, a potom je 1874. prerasla u državnu, odnosno Javnu žensku osnovnu školu. Njena smrt je zabilježena kao nestanak „duhovne majke našeg pismenog ženskog svijeta“.

Vera Šnajder

(1904–1976) bila je matematičarka i naučnica, koja je studijski boravak i deo karijere provela u Francuskoj. Po povratku u Bosnu i Hercegovinu bila je profesorka Ženske gimnazije, direktorka Druge ženske gimnazije i profesorka Više pedagoške škole u Sarajevu. Radila je i kao savetnica u Ministarstvu prosvete. Učestvovala je u osnivanju Filozofskog fakulteta u Sarajevu 1950. godine, naročito u stvaranju Katedre za matematiku. Kao dekanka Filozofskog fakulteta u Sarajevu, bila je prva žena na tom položaju na nekom fakultetu u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji.

Pod kaftanom religije za obrazovanje žena

Indira Muharemović

Društvo Bosne i Hercegovine, kompleksno, nesavršeno, i nedovršeno. Sistem koji prolazi kroz tranziciju. Pozivajući se na historiju i historijska previranja, poželjeh da vidim na kakvim su temeljima izgrađene današnje obrazovne norme. Obzirom da bijah zainteresovana za korijenje ženskog obrazovanja i ženskih škola, nađoh siromašnu i škrtu dokumentaciju. Nešto malo je dostupno u *online* formi, jedan dio je bio dostupan u Arhivu mog grada, a jedan, koji me je ostavio sa osjećanjima znatiželje, srdžbe, bijesa i neodgovorenih pitanja, bio je razgovor sa Velečasnim.

„Nije daleka historija u kojoj govore da je skoro pa bilo zabranjeno ženskom rodu da se obrazuje, posebno ako su odrastale u ruralnim područjima“ – tako je počinjala moja motivaciona rečenica za pisanje, ali i u obraćanju osoblju za dobijanje informacija. Krišom, uz to kršeći pravila javne službe, uposlenica stavi na skener aparat sve što joj je bilo pri ruci, a s moje strane zatraženo, te glasno reče: „Mora se početi pričati o istini koliko su žene još u 19. vijeku doprinosile razvoju društva“.

Dobro poznati ton rečenice mi reče da ima nešto što će mi biti interesantno, te sačekah da izađem iz zgrade Arhiva Brčko distrikta BiH kako bih saznala jesam li dobro razumjela službenicu. Rijetko se priča o ulozi žena u obrazovanju i građenju društva. U spisima nađoh tragove o osnaživanju žena kroz obrazovanje. Parafrazirajući navedeno, iznijet ću i dolje druga moja shvatanja iz dijela materijala do kojih sam došla.

Kada su godine 1886. pokrenuti pregovori o dolasku sestara milosrdnica u Sarajevo, građani Bosne i Hercegovine nisu ni slutili da će one donijeti više dobra stanovništvu nego ijedan veliki vođa. I mada se sada baca u zaborav svaka osoba koja se nije dokazala herojstvom u nekim od ratova, a bilo ih je puno, barem jedna rečenica će ostati napisana. Sestre milosrdnice su imale Zavod, Osnovnu školu i Žensku građansku školu. Dolaskom na Miljacku, u siromaštvo kakvo nisu mogle ni zamisliti, otpočele su misiju paljenja svjetla u mraku pismenosti bosanskohercegovačkog društva. Osnovna škola nije bila samo namijenjena za djevojčice, kao što je to slučaj sa Ženskom građanskom školom. Na zanate kojima su podučavale mogli su doći svi, matematiku su pratili nadareni, jezike učili oni koji su kasnije postali intelektualci, a doprinos društvu koji je ostao je

neprocjenjiv. Nisu imale vremena za čekanje, pa su sestre milosrdnice odmah krenule u osnivanje škole i podučavanje učenica. Pokupile su žensku mladež i otpočele aktivni rad sa njima. Sestre milosrdnice su od samog dolaska bile prihvaćene, ne samo od kršćanskog puka i sveštenstva, nego i od svih ostalih naroda i narodnosti.

Zavod sestara milosrdnica u Brčkom je osnovan 1886. godine, a iste godine je osnovana i ženska škola. Zavod i škola bili su u početku smješteni u kućici koja je prije bila turska kavana, a kao takva nije bila zgodna ni za školu ni za stanovanje. U proljeće 1888. godine započela je gradnja nove škole. Izgradnju su omogućile „Družbe Sestara Milosrdnica u Zagrebu”. Prvobitna zgrada je godinama kasnije bila nadograđivana, prema potrebama, vremenu i prilikama.

Godine 1931. na zavodu je postojala osnovna škola sa četiri razreda u četiri odjeljenja. U osnovnu školu te godine su se upisala 103 učenika i učenice, a prema podacima je vidljivo da je u svakom odjeljenju bio veći broj učenica nego učenika.

Osim nastave u školi, sestre su se bavile i podučavanjem stranim jezicima. Podučavale su i muzici, ručnim radovima i ekonomiji. Škola i zavod su radili za „Napredak”. Za opstanak škole morale su se nekako i finansirati, pa je postojala školarina. Sestre su naplaćivale časove muzike, časove jezika, ručne radove i sve sporedne aktivnosti pored redovne nastave u školama.

Porazna je činjenica da ovako odan rad ženskih heroina, boraca, padne na dokumentaciju koja je u arhivu teško dostupna. Tužna je istina da u 21. vijeku do podataka dolazimo usmenim putem, a sve sa željom da se ove žene ne zaborave. I neće. Žena ženi darovala je poduku. Znanje. Pismenost. Boreći se s vjetrenjačama uspjela je ostati čvrsta kao stijena! Neka ovo bude mali doprinos! Prisjećanje, za sjećanje!

Izvori:

Anonim, *Povijest provincija – Značajne osobe iz povijesti Provincije*. Pristupljeno 28. 12. 2014. godine. Dostupno na: <http://www.milosrdnice-zagreb.hr/o-nama/povijest-provincije/>

Franjo Marić, *Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća*. Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski.

Povijest Družbe sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga u Zagrebu, Vrhovno tajništvo Družbe, Zagreb 1935 g.

S. Berislava Vračić, s. Alfonza Kovačić (1998), *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga s kućom maticom u Zagrebu 1845. – 1995., II. Družbine filijale*, Zagreb, str. 429–563.

S. Gabrijele Tadić, s. Augustina Miloš (2011), *U povodu 140. obljetnice dolaska sestara milosrdnica u Bosnu i Hercegovinu*. Dostupno na: <http://www.ktabkbih.net/info.asp?id=31074>

S. Lucija Baturina, *Službenice milosrđa*. Dostupno na: <http://www.redovnistvo.ba/hr/page.php?id=25>

Zavod i škola Sestara Milosrdnica u Brčkom, 15. septembar 1931. godine, Broj: 317.

Zbornica

„Novo normalno“ obavezno feminističko obrazovanje

Rad od kuće u pandemijskoj online nastavi kao uvod u feminizam u obrazovanju

Marija Malenica, Nadija Mustapić, Iva Vujčić

Transformativna pandemija

Godinu 2020. svijet će pamti po početku pandemije korona virusa i iznenadnom zaokretu životnih rutina – radnih, obiteljskih i društvenih navika i očekivanja.¹ Odjednom su milijuni ljudi prešli na rad od kuće ne bi li obustavljanjem mobilnosti zaustavili virus, no tim dramatičnim zahvatom ukidanja granice između privatnog i poslovnog, profesionalnog funkcioniranja i obiteljske skrbi, otvorile su se pukotine u mehanizmima ustaljenih načina življenja. Tako je ova kriza zbog svoje magnitude i transformativne snage vrlo opipljivo razotkrila rodnu nejednakost u svim njenim oblicima, ali time ujedno otvorila prostor za diskusiju i potencijal za promjenu okamenjenih rodni i društvenih odnosa vezanih uz posao i dom. Prelazak na rad od kuće nametnuo je pritisak na žene da u „novoj normalnoj“ svakodnevicu budu istovremeno i profesionalke i domaćice, odgajateljice, učiteljice vlastitoj djeci ili njegovateljice bolesnih ukućana, pritom gurajući koncepciju multitaskinga do razina iznemoglosti i ideju doma u zonu transformacije svih sadržaja važnih za sve ukućane.

Prema podacima Međunarodne organizacije rada (ILO, 2020) žene su te koje na leđima nose teret tri četvrtine neplaćenog rada u vidu brige o drugima, što je dodatno pogoršano u razdoblju pandemije.² Ako brizi o obitelji pridodamo brojne kućanske poslove, postaje upitno sudjelovanje na tržištu rada te mogućnost posvećivanja profesionalnim dužnostima, a time i napredovanja u poslovnoj sferi. Stoga, usprkos često većem radnom opterećenju, rodna podjela rada u kućanstvu u mnogim dijelovima svijeta ženama donosi niži životni standard nego muškarcima (Mackintosh, 2013). Ovakve patrijarhalne, kapitalizmu pogodne prakse ostavile su traga i na školstvo feminizirajući struku (svih unutar prosvjete), koju se smatralo primjerenom i bliskom „ženskoj prirodi“. ³

1 Tekst je nastao u koautorstvu, s tim da su zadržani dijalekti svih autorki teksta u onim segmentima koje su pisale.

2 Istraživanje Ipsosa za UN Women u 16 zemalja – u većini zemalja, u vrijeme pandemije, žene troše 30 i više sati tjedno isključivo na brigu o djeci, što je gotovo ekvivalentno prosječnom vremenu provedenom na radnom mjestu s punim radnim vremenom tjedno (Zvijerac, P. (2020). Zašto bi pandemija mogla unazaditi ženska prava? Radio Slobodna Evropa).

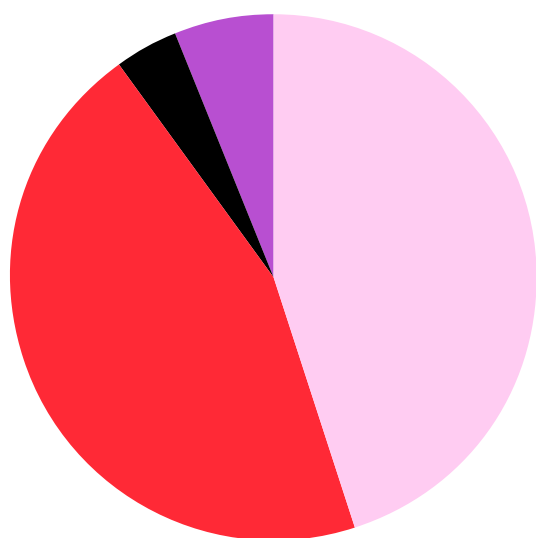
3 O povijesti feminizacije škole i nastavničke struke te „ženskoj pedagogiji“ više u: Jukić, R. (2013). „Ženska pedagogija i fe-

Shodno tome, u tekstu se usmjeravamo prema transformativnom potencijalu krize za pregovaranje drugačijih mehanizama življenja kroz preraspodjelu odgovornosti prema reproduktivnom radu. Zanima nas feministički odgovor na pandemiju kroz fokus na žene radnice u edukaciji, koje su pored preuzimanja odgovornosti obrazovnog procesa (poput svojih kolega muškaraca) preuzele i većinske odgovornosti obiteljske skrbi i reproduktivnog posla, koji se paradigmatički smatra „nevidljivim“ i drži neplaćenim, a u pravilu zahvaća samo žene.

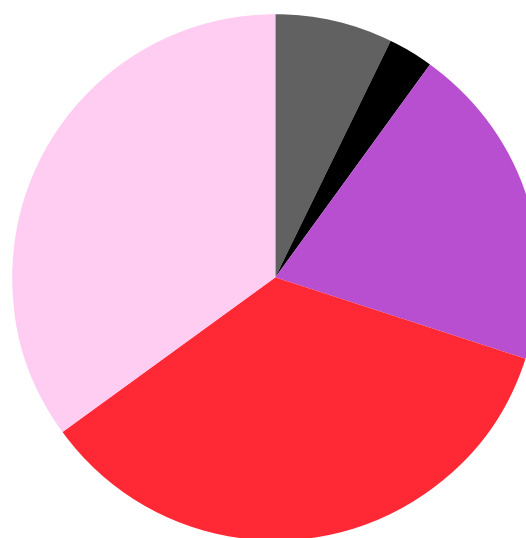
Anketa za prosvjetne radnice u online radu od kuće

Za potrebe ovog teksta provedena je *online* anonimna anketa za prosvjetne radnice iz regije (Hrvatska, Srbija, BiH, Slovenija), kojoj je pristupilo 59 nastavnica/učiteljica svih razina odgojno-obrazovnog sustava, od osnovne škole do sveučilišta, te svih dobnih pripadnosti, no većinom između 40 i 60 godina.

Država rada ispitanica

Dobna pripadnost ispitanica

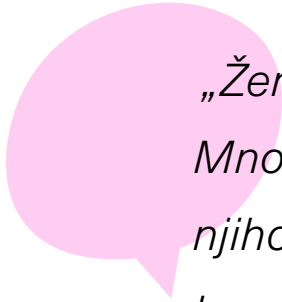
Republika Hrvatska ● Republika Slovenija ● 20-30 godina ● 30-40 godina ● 60-70 godina
 Republika Srbija ● Bosna i Hercegovina ● 40-50 godina ● 50-60 godina

Poznato je da u regiji uglavnom prevladava stav da se u prosvjeti radi malo, tek 5-6 sati dnevno, te da se uživaju dugi ljetnji, zimski i proljećni raspusti, pritom ne uzimajući u obzir vrijeme i razine pripreme, nužna stručna usavršavanja (poput *ad hoc* savladavanja alata za *online* nastavu), rad na pregledavanju zadataka i ocjenjivanju, itd. Štoviše, rezultati ankete u mjeri u kojoj ovakav uzorak ne mora biti reprezentativan, ali nije zanemariv, nisu pokazali razlike među državama iz regije ni u manjkavostima obrazovnog sistema ni u patrijarhalnim obrascima.

minizacija nastavničke struke kao čimbenici skrivenog kurikula“. Školski vjesnik, 62 (4), 541–558. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/112417>

Kako su se u online nastavi u vrijeme lockdowna snašle žene koje rade u prosveti? Još važnije, kako su se osećale i kako je to iskustvo na njih uticalo?

Jedna od anketiranih ispitanica napisala je:

„Žena u našem društvu jeste na margini poštovanja. To je duboko ukorenjeno u tradiciji. Mnoge same pristaju na to iako osećaju nezadovoljstvo. Ne prepoznaje se i ne priznaje njihov doprinos svemu. Od nje se samo očekuje i sve što pruži smatra se normalnim, a ne kao nešto u šta je uložena rad, trud, požrtvovanje. Moji ukućani, za vreme rada kod kuće, bili su svedoci koliko je moj posao složen, zahtevan, stresan, koliko vremena oduzima, ali svejedno su očekivali da, pošto sam u kući, da ih opslužujem i svoje potrebe su stavljali iznad mojih. To sam uspeła izmeniti postavši malo ‹lenja› i ‹razmažena› i ‹zahtevna›, pa su i oni prionuli kućnim obavezama, a i obraćati pažnju na mene.“

Veći deo ispitanica u anketi je naginjalo mišljenju da se prilikom rada od kuće u online nastavi očituje neodvojivost radnog od neradnog dela dana te preplitanje privatnog i poslovnog prostora i vremena, što je izazvalo obilje stresa. Iako nije bilo posebnih iskustava koje bi istakle kao izrazito negativne u vreme održavanja nastave od kuće, odgovori su prožeti opštim utiskom o nepoštovanju njihovog rada i njih samih.

Izazovi pristupnica ankete

S pomenutim širenjem virusa tijekom prošle godine javila se i potreba za smanjenim međusobnim kontaktima, radi čega odgojno-obrazovne ustanove bivaju primorane, bez mogućnosti sistavne pripreme, preći na različite oblike odvijanja nastave na daljinu. Promijenjena, ali u neku ruku i manja institucionalna briga za djecu i mlade te iskušavanje „novih“ oblika rada unutar privatne sfere doma navodi nas na razmišljanje o nužnosti redefiniranja radnih i privatnih uloga te, shodno tomu, propitivanje izazova prilikom njihovog usklađivanja. Radi izgradnje cjelokupne slike opterećenja žena, prosvjetnih radnica, u razdoblju rada od kuće, anketa se prvotno usmjerila na stjecanje uvida u iskustva žena u aspektu odgojno-obrazovnog rada.

Naime, tijekom nastave na daljinu ispitanice su uočile sljedeće poteškoće: nepovoljne tehnološke i organizacijske mogućnosti (npr. loša internetska veza, loši prostorni i materijalni uvjeti), nedovoljne razine digitalne pismenosti, otežane realizacije praktične nastave, vremenskog opterećenja nave-

dene nastave, prevelikih administrativnih opterećenja, vrednovanja učenja i problemi koji proizlaze iz nove pozicije učenika/ca u odgojno-obrazovnom procesu (poput održavanja učeničke motivacije, sveobuhvatnijeg upoznavanja učenika, međusobnog povezivanja učenika i razmjene iskustava). Vidljivo je da su izazovi mnogostruki, a produbljuje ih spoznaja da, unatoč tome da pozitivnije procjenjuju podršku odgojno-obrazovnih djelatnika unutar sustava, gotovo 60% ispitanica nije bilo zadovoljno raspoloživom podrškom od strane nadležnih ministarstava iz regije te više od 30% nije bilo zadovoljno podrškom od matične ustanove u spomenutom procesu prilagodbe i rada.

Ipak, ključni aspekti ankete, koji su najbolji indikatori težine pandemijskog iskustva *online* nastave, nude dublje uvide u suštinu problema balansiranja privatne i poslovne sfere kroz opise neposredne okoline pristupnica ankete, opise potreba i reakcija ukućana. Dakle, nameće se zaključak da posao od kuće ne bi nužno bio stresan (iako *online* pristup nastavi nije uvijek adekvatan i najefektniji) kad bi patrijarhatom utvrđen odnos rodnih uloga u reproduktivnom radu bio razbijen i redefiniran. Uz taj se zaključak, nadalje, nameće i pitanje nužnosti uvođenja feminističkog obrazovanja u škole i na fakultete, zbog čega smo anketom pokušale utvrditi mišljenja samih pristupnica prosvjetnih radnica. No, krenimo redom.

Reakcije neposredne okoline na njihov rad

Iako su se 4 pristupnice od 59 izjasnile da žive same, a njih 6 da živi s jednim članom domaćinstva (suprug ili dijete), većini neposrednu okolinu predstavljaju obitelji koje uključuju supružnike i djecu (najvećim dijelom po dvoje djece), a često i roditelje ili ukućane treće dobi. Uglavnom su naglašavale potrebu za njihovom skrbi, bilo da su u pitanju zdravstveni razlozi, dob, nesposobnost djece da samostalno obavljaju obaveze prema školi ili nemogućnost muških članova da preuzmu kućne obaveze na sebe.

Iako su većinom označile visok stupanj zadovoljstva podrškom unutar svojeg domaćinstva vezano uz „nevidljivi“ rad oko kućnih obaveza i obaveza prema skrbi članova kućanstva, opisivale su reakcije ukućana na slijedeći način:

„Podržavali su me i govorili da preterujem.“

„Mislili su da radim previše.“

„Sve poslove su preuzeli ukućani jer je online nastava, pripremanje s izradom materijala i pregledavanje povratnih zadataka oduzimalo skoro cijeli dan.“

„Radila sam u kuhinji jer su sve sobe bile popunjene, često na mobitelu ili tabletu jer su

naša 3 računala bila zauzeta, a moja djeca su imala nastavu u realnom vremenu. Materijale sam pripremala do kasno navečer kad je računalo bilo slobodno.“

„Prvi put su članovi moje porodice videli koliko je složen posao koji obavljam.“

„S obzirom na dob djece, mislim da nisam mogla ni očekivati veću podršku. Najveća podrška su bili suprug i bake koji su čuvali djecu i tako meni ostavljali prostor za pripremu za nastavu, obavljanje kućanskih poslova, samo izvođenje nastave i čitav niz drugih mojih zaduženja i obaveza.“

„Okolina je naš rad od kuće smatrala odmorom i neradom.“

„Vidno se osetio „nevidljivi rad“ tako što bih zaposela dnevnu sobu na celo popodne, ručak se odvijao za 20 minuta u toku velikog odmora. Nakon održanih časova pregledala sam domaće zadatke u Gugl učionici. Obim posla se povećao tako da su to osetili svi ukućani.“

„Imala sam puno podrške na rečima, ali malo na delima. Malo je bilo stvarne podrške. Sva organizacija kućnih uslova, pre časova, u toku držanja časova je bila na meni kao i držanje dece pod kontrolom.“

„Nerazumijevanje zašto ne radim prema rasporedu, zašto odgovaram na poruke tijekom cijelog dana, zašto me roditelji i kolege učenika zovu na privatni mobitel u večernjim satima.“

Prilikom opisivanja svog tipičnog radnog dana u anketi jasno se iščitava da svima dan počinje u ranim satima (najčešće u 7 ujutro) i traje do kasno navečer (najčešće do ponoći), nakon što ostali članovi domaćinstva zaspu. Učestale vrste primjedbi koje su navodile jesu: cijeli dan u kući i pred računalom, izrazit stres zbog velike količine obaveza koje svaki dan iznova treba koordinirati, premalo vremena za sve obaveze, diskontinuitet u efektivnom radu, pauze u radu koje su predstavljali drugi poslovi kao kuhanje i briga o djeci, razina stresa povećana u trenucima „žutih minuta“ djece i u vrijeme kada je trebalo odraditi komunikaciju uživo s učenicima, izoliranost kao negativan kontekst, očekivana dostupnost 24 sata od strane studenata/učenika i roditelja. Izdvajamo jedan opis koji pojašnjava stručne izazove i dva opisa koji ilustriraju dnevni stres u balansiranju privatnog i poslovnog:

„Nastavu sam držala iz škole jer mi je bila potrebna ploča za numeričke primjere, a kabinet za pokuse. Pripremala sam se kod kuće i u školi. Kad sam bila u školi često mi je pucala veza. Učenici koji nisu bili na nastavi tvrdili su da su bili, a roditelji su držali njihovu stranu iako Teamsi nisu zabilježili njihovo prisustvo. Neki kolege su također podržavali takav pristup i vršili pritisak na mene da izbrišem bilješke o nepohađanju nastave. Također, učenici

nisu vodili bilješke bez obzira što sam svako predavanje držala videolekciju i pripremala im natuknice u Wordu. Stručna služba i razrednici su u potpunosti ignorirali bilo kakve upite. Neopisiva frustracija je kad imate dojam da je samo vama stalo do tog kako i što radite.“

„Dan je počinjao jutarnjim slanjem e-pošte sa dnevnim zadacima. Primanje odrađenih uradaka trajalo je neograničeno, dakle do kasnih sati jer su neke od njih morali proslijediti roditelji, koji su radili drugu smjenu. Pregled istih uz davanje povratnih informacija trajao je dulje nego ranije. U međuvremenu sam odrađivala pripreme za nastavu, pretraživala portale... Naglasila bih prisutnost velikog zamora očiju i posljedično pogoršanje vida. Ostatak vremena odrađivala sam kućne poslove. Percepcija je kako slobodnog vremena nisam imala, pa čak ni vikendima jer smo uvijek bili na dispoziciji i komunicirali Viber grupom naše škole.“

„Ustanem ujutru, doručujem, popijem kafu. Uključim računar u zakazano vreme, okvirno vreme časova koje bismo imali i u školi, držim čas preko Google Meeta. Časovi su se završavali oko 12 ili 13 sati. Sledi pregledanje domaćih zadataka i njihova evidencija, evidencija časova u dnevnik rada. U međuvremenu se stavlja ručak i u hodu raščišćava kuća. Osećaj tokom časa je dobar jer na neki način sam u kontaktu sa učenicima, ali me njihova nezainteresovanost i nepojavljivanje frustriraju i smetaju mi. Administracija će nas ubiti. Dok stavljam ručak u pauzi između dva pregledavanja domaćih zadataka ne znam da li da se smejem sebi ili da krenem sa plakanjem.“

Ostali komentari o izazovima u usklađivanju privatne i poslovne sfere koji se najčešće navode su: iscrpljenost, nedostatak slobodnog vremena i društvenog života, neredovito vrijeme za obroke, nedostatak radne atmosfere i mirnog prostora za rad, stalno zadovoljavanje potreba vlastite djece, privatna sfera se svela samo na kućanske poslove.

Ne, zaboga, tražile smo ravnopravnost

Bez obzira na sve do sada navedeno, na upit „mislite li da je Vaš posao prilikom rada od kuće u *online* nastavi sveukupno zahtjevniji ili teži samim time jer ste žena, za razliku od kolega nastavnika muškaraca?“ – 34 od 59 pristupnica ankete odgovaraju potvrdno i pritom često navode svoja obrazloženja, dok ostale nisu sigurne, relativiziraju rodnu determiniranost težine ili pak ne misle da im je rad od kuće teži samim time što su žene:

„Teži je definitivno. Ja sam sada u novoj fazi života, trudnoća, pa je to dodatni izazov. Tokom prošlogodišnjeg rada onlajn sam takođe bila trudna i radila sam. Na žalost tu trudnoću sam izgubila i to poslednjeg dana prvog polugodišta. Zbog zdravstvenih problema nisam prisustvovala Nastavničkom veću. Iako sam predala Izveštaj o uspehu i vladanju učenica, realizaciji i ostalom, zamereno mi je odsustvo.“

„Ne znam, zaista. Većina muških kolega iz moje škole ima dodatne poslove ili žive sami, pa ne znam kakva je podela obaveza u njihovim porodicama.“

„Ne, zaboga, tražili smo ravnopravnost.“

Iz perspektive zaprimljenih odgovora na navedeno pitanje, posebice potonjeg, možemo steći uvid u moguće nerazumijevanje postavljenog pitanja. Pitanjem smo inicijalno nastojale raspoznati u kojoj mjeri ispitanice procjenjuju da društveno-povijesni kontekst definiranja rodni uloga žena utječe na njihov rad od kuće te u kojoj mjeri osvještavaju taj proces i mogući neravnopravni odnos. Međutim, moramo uzeti u obzir kako je nerazumijevanje suštine spomenutog pitanja opravdano te je do njega došlo radi nedovoljno specifično definiranog pitanja koje može navoditi na različite interpretacije.

Da li bi feminističko obrazovanje doprinelo da se osveste neravnopravnosti, da sve ono nevidljivo postane vidljivo, i da ono što prepoznamo kao „normalno“ u sadašnjoj ulozi žene u društvu počne da se preispituje i menja?

Za kraj ankete postavljeno je pitanje o uvođenju feminističkog obrazovanja u škole, koje je ciljalo na mišljenja radnica u edukaciji. Svega 13 pristupnica od 59 eksplicitno ili implicitno ne podržava tu ideju:

„Nisam sigurna“

„Ne znam što se pod time podrazumijeva“

„Ne. Zašto??? U primarnoj porodici se sve to na vreme uradi“

„Taman posla. Ne podržavam to svakako“

„Ne, mislim da je stvar u poštivanju osobe bez obzira na spol“

„Mislim da ipak ne, jer učenici pozitivno reagiraju na muške profesore u velikoj zastupljenosti ženskih profesora. Dobro im dođe takva vrsta promjene“

„Ne pomaže“

„Ne! Decu treba učiti ljubavlju i međusobnom poštovanju. Jedino za šta treba živeti i umreti je ljubav. Sve ostalo je sranje“

„Nema potrebe“

„Neće dopreti do muškaraca“

„Ja nisam feministički nastrojena. Ja i suprug smo partneri i oboje se trudimo u skladu sa našim mogućnostima“.

Duplo manje pristupnica nisu jasno opredijeljene, ali svaka na svoj način propituje ideju:

„Pa da. Ali ne nametanje feminizma, već više načina kako vrednovati sebe i izboriti se za sebe“

„Ne, sam pojam izaziva odbojnost. Potrebno je inkorporirati tu temu i širiti svest o njoj kroz sve sfere obrazovanja i kulture“

„Ne, treba izbaciti svašta iz obrazovanja, a feminizam kao mnogo toga uvesti horizontalno u sve predmete“

„Naravno da bi bilo, ali unaprijed strahujem od formalnog uvođenja, odnosno od toga da ne bi bilo dobro izvedeno kao i većina stvari. Vjerujem da ga mi sve u svojoj domeni ipak provodimo koliko je to moguće“

„Ne u nastavu, već u zakone, propise, promene u društvu. Osvestiti populaciju, ali tako što će se nametnuti određene norme ponašanja. Deca to ne osećaju, ne prepoznaju, nisu time opterećeni. Pričati im o tome samo će biti zbunjeni i možda baš izazvati negodovanje i dati im mogućnost da se ponašaju suprotno od onoga što bi bilo ispravno“

„Ne znam“.

Međutim, većina anketiranih ispitanica podržava ideju feminističkog obrazovanja:

„Da, naučiti mlade žene da iznad svega cijene sebe i vrednuju adekvatno svoj rad.“

„Da. Smatram da je upoznavanje mladih s feminizmom važan način borbe za ravnopravnost spolova.“

„Da, sigurna sam da se rodnoj ravnopravnosti i ohrabrivanju devojčica treba posvetiti u

školi kao vaspitnoj instituciji. Izraz feminizam u našem društvu se često stavlja u negativan kontekst jer se pitanje položaja žena ne percipira dovoljno.“

„Da, smatram da je to potrebno kako bi djevojčice vidjele svoje prednosti, a ne samo nametnuti osjećaj dužnosti. To bi pomoglo da se djevojčice više ohrabre za odabir znanstvenih zanimanja, posebno u STEM području, i da bi imale hrabrosti učiniti svoje izbore, a ne udovoljavati očekivanjima okoline.“

„Svakako bi bilo neophodno i poželjno, kako za žene tako i za muškarce. Mislim da bi to pogotovo muškarcima povećalo senzibilitet za okolinu, a time i kvalitetu života.“

„Da, ne mora se nužno zvati feminističko obrazovanje, ali da, treba govoriti o temi u kojoj su žene došle do ruba pucanja jer su pred njih stavljeni zahtjevi da budu uspješne poslovne žene, ali i „dobre» majke i kućanice.“

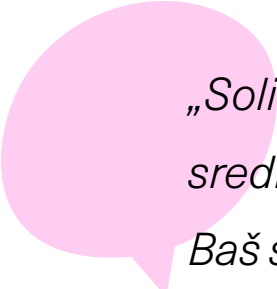
„Da, mislim da je to jako bitno. Smatram da je ionako loš položaj žene u društvu posljednjih desetljeća, utjecajem konzervativnih snaga, ugroženiji nego kad sam ja imala 20 godina. Često se iznenadim kad čujem stavove naših studenata i studentica o ulozi žena, o njenim pravima i o običajima koji su se vratili iz nekih prošlih vremena.“

Ako je sudeći po ovih 60-ak žena s prostora bivše Jugoslavije, velika većina svesna je gde su kao žene na društvenoj lestvici, željne su promena, i često imaju odlične ideje i inicijative za to, a nadasve podržavaju borbu za raskidanje okova patrijarhata jer su svesne da je to put ka ravnopravnoj, tolerantnoj budućnosti. Pritom, kao prosvetne radnice, imaju mogućnosti da poseju seme promena tamo gde ima najviše izgleda da će uspeti da nikne: u glave onih koji još uvek nisu zadojeni tekovinama prevaziđenih tradicija, nipodaštavajućih predrasuda i rodni uloga koje su podeljene pre nekoliko vekova, a još i tada bile su pogrešne.

Uvođenje feminizma u obrazovanje ima niz utemeljenih razloga, a u jeku transformativne moći pandemije ispostavlja se da je možda i najvažniji – taj što nudi ključ za bolje razumijevanje vremena u kojem živimo. Naime, dok svjedočimo transformacijama normalnog u „novo normalno“, u kojem se nameće jačanje desnice te ispostavlja pogoršanje materijalnih uvjeta različitih marginaliziranih skupina, potrebno je redefiniirati „normalnost“ u smjeru održivosti koja se zasniva na ravnopravnoj distribuciji uvjeta za generiranje i konzumiranje znanja. Žene radnice u prosvjeti u značajnom postotku ove ankete pokazuju da su svjesne toga da se upravo u uvođenju feminističkog obrazovanja u škole jedino mogu naći odgovori na pitanja o mogućem „novom normalnom“ koja si u ovom trenutku postavljamo: Kako bi izgledala škola koja kultivira feminizam? Kako bi bilo organizovano *online* ili hibridno obrazovanje koje poštuje vreme zaposlenih? Koje uvažava realnost i ostavlja prostor za brigu

o članovima porodice? Kako bi praktično izgledala škola koja podstiče transformativne procese kroz koje će rad skrbi biti pravedno raspoređen na sve članove porodica? Šta ove transformacije znače za *online* nastavu?

Za kraj citirat ćemo jednu anonimnu ispitanicu:

„Solidarnosti treba učiti i to prvo kod žena, majki. Čuvari patrijarhata su majke i sve to je srednji vek Balkana. Bojim se da ništa sa ovim vlastima nećemo uraditi niti ćemo mrdnuti. Baš sam pesimista, mada ne odustajem od toga da stalno drobim o potrebi menjanja obrazaca i osnaživanja devojčica pre svega, ali i dečaka, da je feminizam svima bolja opcija.“

Stavovi vaspitača o rodnim stereotipima u vrtiću

Jasmina Mladenović

Zar nije lepo da se Ilija i Miloš zagrlje, a da ih niko ne zadirkuje? Zar nije lepo da Dušan može da zaplače, a da mu niko ne kaže da plače kao devojčica? Ili da Lazar odabere roze veš mašinu kao omiljenu igračku, a da mu ne kažu da je to igračka za devojčice? Zar nije divno da Milica želi da se igra automobilima, ili da postane inženjerka kad poraste? Zamislite da se niko ne začudi što Tamara ne voli roze boju i šljokice? Zar ne bi bilo divno da sva deca budu onakva kakva žele i da odrasli prestanu da ih ograničavaju u tome?

Danas se insistira na rodnoj ravnopravnosti, i većina se slaže da je ona važna, ali svakako je teško da se pređe sa reči na delo. Neravnopravnost i rodni stereotipi su svuda oko nas, i najčešće u našoj svakodnevnicima. Svakodnevni život u kući i njegovi rituali, ručanje za trpezarijskim stolom, čitanje priče za laku noć, način igre, formiraju dete od malena. Bajke, knjige i animirani filmovi daju stereotipno viđenje muško-ženskih odnosa.

Prodavnice igračaka bez ikakve zadržke svoje rafove dele na „igračke za devojčice“ i „igračke za dečake“. Ovakva kultura nalazi se u svakoj porodičnoj zajednici i svaki roditelj treba dobro da se potruži da joj pruži otpor ukoliko želi da svom detetu pruži šansu da se razvije u jedinstvenu osobu, a ne formiranu prema nekom kalupu.

Ova tema je od velike važnosti naročito kada je u pitanju vaspitanje i obrazovanje dece. U predškolskom periodu deca veliki deo dana provode u vrtićima, a vaspitače i vaspitačice doživljavaju kao druge roditelje. Zbog toga je važno da sami vaspitači i vaspitačice imaju svest i znanje o tome kako rodni stereotipi mogu imati pogubno dejstvo tokom dečjeg razvoja, naročito kod one dece koja imaju izražena posebna interesovanja i individualnost. Važno je pre svega da vaspitači i vaspitačice osveste lične stavove, očekivanja i reakcije u vezi sa emocijama i ponašanjem dece različitog roda. U svakodnevnoj komunikaciji sa decom treba voditi računa da se igre, igračke ili centri interesovanja ne dele na one koji su namenjeni dečacima ili devojčicama – već naprotiv, decu treba podstaći da se igraju igračkama koje su uobičajene za drugi rod. Ne treba podsticati ponašanja koja su u skladu sa rodnim ulogama (devojčice da obrišu pod, a dečaci da donesu stolice). O porodičnom životu sa decom treba razgovarati bez stereotipa (Koji auto vozi mama? Kako kuva tata?). U dramskim igrama mogu se dodeljivati uloge koje su različite od stereotipa – primera radi, strašnog zmaja može da glumi devojčica, a uplašenog patuljka dečak. Reagovati na

komentare dece ili roditelja (roze je za devojčice, dečaci su hrabri, prava cura – voli da se dotera, dečaci ne plaču). Decu treba posticati da izražavaju sve svoje emocije, naročitu tugu i potrebu za plakanjem, a tu se pre svega misli na dečake, koji ne treba da se hrabre i guraju u rodnu ulogu.

Prodavnice igračaka bez ikakve zadržke svoje rafove dele na „igračke za devojčice“ i „igračke za dečake“

U svetu postoje brojna istraživanja koja su se bavila rodnim stereotipima, a jedno se konkretno bavilo dečjom literaturom, koja je analizirana iz rodne perspektive. Prvo istraživanje rodnih stereotipa u slikovnicama i knjigama za decu istraživalo je period od 1930. do 1972. godine (Weitzman, 1972). Utvrđeno je da su ženski likovi bili mnogo manje zastupljeni od muških. Žene su češće prikazivane u stereotipnim ulogama: kao podređene, pasivne, brižne i uglavnom unutar kuće. Za razliku od njih, muškarci su prikazivani kao aktivni i učesnici zbivanja izvan kuće. Najnovije istraživanje Andersona i Hamiltona iz 2007. godine utvrdilo je da se u novom milenijumu, nažalost, nije desio veliki pomak. Dečje knjige i slikovnice sadrže dvostruko više glavnih i sporednih muških likova. Na naslovnica su uglavnom muški likovi, kao i na ilustracijama (75%). Žene i dalje učestalije brinu o deci i, za razliku od muškaraca, više borave u kući. Žene su često prikazane kao domaćice, a profesije i dalje slede rodne stereotipe.

Kako bismo imale bolji uvid u ovu temu, sprovedeno je istraživanje u PU „Neven“ u Prokuplju, čiji je cilj bio da se dođe do relevantnih informacija o rodnim stereotipima u radu sa decom iz ugla vaspitačica i vaspitača. Ideja vodilja za istraživanje zasnivala se na našem saznanju da se rodni stereotipi uče u vrtiću i školi kroz način odevanja devojčica i dečaka, i prenose se na decu nuđenjem igračaka i igara za devojčice i dečake, a tu su i stereotipne slike devojčica (dobre vile, princeze) i dečaka (ratnici, avanturisti, istraživači). Istraživanje ovog tipa je važno pre svega zbog podizanja svesti samih vaspitača i vaspitačica, jer su stereotipi uglavnom nesvesni, automatski, i svi mi imamo u većoj ili manjoj meri stereotipe o nekoj grupi. Oni nam pojednostavljuju sliku o svetu, ne mogu ništa da nam kažu o nekoj osobi, ograničavaju nas.

Kroz sedmogodišnji rad u PU „Neven“, ova tema mi je jako bitna. Moj posao je divan ali dosta odgovoran. Predškolski period spada u najosetljiviji u životu svakog deteta, i tada se formiraju mnoge njihove osobine, znanja i stavovi. Zbog toga je odgovornost na nama vaspitačicama i vaspitačima, da naučimo decu na vreme koliko je važno da ne robuju rodnim stereotipima.

Istraživanje je sprovedeno sredinom septembra 2021. godine. U istraživanju je korišćena deskriptivna

metoda i tehnika anketiranja. Učestvovalo je 15 zaposlenih, odnosno 14 vaspitačica i jedan vaspitač. Kroz četiri kategorije pitanja došlo se do zanimljivih i obećavajućih podataka. Pre svega, moglo se videti da vaspitač i vaspitačice ove predškolske ustanove u velikom broju prepoznaju rodne stereotipe i svesni su njihove pogubnosti. Svakako, određeni procenat i dalje nesvesno koristi stereotipne fraze tipa „ne možeš da vičeš, ti si devojčica“, „ova boja nije za dečake“, „plačeš kao neka devojčica“, „lutke nisu za dečake“, „zašto se uvek igraš sa dečacima“ (obraćanje devojčici). Ipak, ohrabruje podatak da je najveći procenat odgovorio kako se ne slaže sa tim da je u redu reći dečacima da ne plaču kao devojčice, i da lutke nisu za dečake.

U nastavku ankete, u drugoj kategoriji, vaspitač i vaspitačice imali su zadatak da navedu koje osobine, prema njihovom mišljenju, pripadaju devojčicama, a koje dečacima. Pozitivno je to što je bilo onih koji su odgovorili da osobine ne određuju rod, i da devojčice budu ono što žele. Zatim, bilo je i onih koji su odgovorili da devojčice treba da budu dosledne, svoje, energične i snalažljive, i ovi odgovori su u duhu odbacivanja stereotipa. Ali, određen broj je devojčicama prepisao stereotipne osobine. Pa tako devojčice treba da budu: vredne, iskrene, smirene, pažljive, brižne, pouzdane, vesele, ljubazne, mirne. Popis ovih osobina ne mora da predstavlja nužno nešto loše ili negativno, ali insistiranje na tome da pripadnice ženskog roda budu mirne i vredne svakako predstavlja stereotipni obrazac. Sličnih odgovora bilo je i kada su se nabrajale osobine koje se odnose na dečake. Pozitivno je to što je bilo onih koji su odgovorili da osobine ne određuju rod, i neka dečaci budu ono što žele. Zatim, dečaci treba da budu: vredni, iskreni, pažljivi, učtivi, druželjubivi, uredni, kreativni, uporni, komunikativni, iskreni, dobri ljudi. A stereotipne osobine koje su se odnosile na dečake svakako su da oni nužno moraju biti hrabri, sposobni, aktivni.

Dalje, u trećoj kategoriji pitanja, veliki procenat ispitanica odgovorio je da gleda isto na grljenje dva dečaka kao na grljenje dve devojčice, i da sva deca mogu da budu onakva kakva žele da budu bez ograničenja na osnovu roda. Iako većina ispitanica navodi da ne prave razliku između ženskih i muških zanimanja, određeni procenat koji ne treba zanemariti se delimično slaže sa ovom tvrdnjom. Pozitivno je to što se otprilike pola ispitanica izjasnilo kako u svom radu sa decom govore o pilotkinjama, inženjerkama, astronautkinjama, politikološkinjama, sportistkinjama. Ali, to nažalost nije dovoljan broj, jer i dalje veliki procenat njih ne koristi ovakve izraze u svojim aktivnostima sa decom. Ista je situacija i sa dečacima koji su profesionalni plesači, kuvari, frizeri, šminkeri.

Poslednja kategorija pitanja bavila se stereotipima koji su vezani za stav da je za decu i sam vaspitno-obrazovni rad bolje da posao obavlja osoba ženskog roda, odnosno vaspitačica. Muškarac u vrtiću okružen decom i dalje je prava retkost. Ipak, istraživanje je pokazalo da ispitanice, iako u velikom broju smatraju da su muškarci društveno dominantniji od žena, oni mogu kao i žene da kvalitetno da obavljaju posao vaspitača i svojim pedagoškim radom pozitivno utiču na život najmlađih.

Nekada se postavlja pitanje da li je rodna ravnopravnost otišla „predaleko“. Ukoliko se pogleda unazad kroz istoriju postaje jasno da su ideje o tome šta devojčice i dečaci, žene i muškarci mogu i šta treba da budu i rade, dosta promenljive. To takođe pokazuje kako ljudi imaju moć da menjaju mnogo toga i da stvore svet u kojem deca mogu mnogo bezbrižnije da rastu. Što više bude onih koji žele da deca budu tretirana kao individue umesto kao devojčice ili dečaci, to će drugi roditelji, vaspitačice i vaspitači, lekari i lekarke, osoblje za negu dece i druge važne osobe obraćati pažnju na to kako se odnose prema njima. Ideja o rodnoj ravnopravnosti je umnogome napredovala – žene imaju pravo glasa, bave se tradicionalno muškim zanimanjima i oblastima. U svetu postoje vrtići s rodnim usmerenjem, izdavačke kuće koje rodno proveravaju svoje knjige i prodavnice odeće koje ulažu u uniseks kolekcije odeće za svu decu. Ali postoji još toliko toga što treba uraditi i nadamo se da je ovo samo početak iskorenjavanja rodnih stereotipa.

Literatura i izvori:

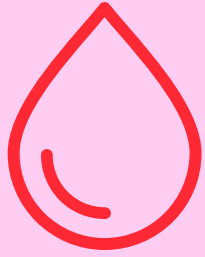
Rodna ravnopravnost u vrtićima: Priručnik za obuku za vaspitačice i vaspitače u PU „Radosno detinjstvo“ Novi Sad u oblasti rodne ravnopravnosti i dekonstrukcije rodnih stereotipa, Novi Sad 2019.

Jasna Belamarić, (2009) *Ružičasto i plavo: Rodno osviješten odgoj u vrtiću*. Sekcija za psihologiju seksualnosti Hrvatskog psihološkog društva, Zagreb.

Maria Joao Cardona, (2012) *Rodna i kulturološka raznolikost: veliki izazov za vrtiće*. Djeca u Europi : zajednička publikacija mreže evropskih časopisa, Vol. 4 No. 8, 2012.

Hamilton, C. Mykol, Anderson, David, Broaddus, Michelle et al. (2006). Gender Stereotyping and Under-representation of Female Characters in 200 Popular Children's Picture Books: A Twenty-first Century Update. *Sex Roles* 55, 757–765.

Williams, J.Allen, Vernon, JoEtta, Williams, C. Martha, Malecha, Karen (1987). Sex Role Socialization in Picture Books: An Update. *Social Science Quarterly*, 68(1), 148–156.

Hodnik, 6.razred osnovne škole:

Dječak: Jesi to dobila menzustraciju?

Djevojčica: Kaže se menstruacija.

Dječak koji je čuo razgovor: Jesi ti neka kurva?*

Čas fizičkog:

Učenica: Nastavniče ne mogu da radim fizičko, dobila sam.

Nastavnik pred penzijom: Šta si dobila?

Učenica: Pa menstruaciju.

Nastavnik (više pred svima): To se ne govori tako, kako smeš tako da kažeš, o tome se ne priča, mene bi bilo sramota da to kažem da sam na tvom mestu.

Isti taj nastavnik kasnije sreće oca učenice (takođe nastavnika u istoj školi): Tvoja ćerka se neprimereno ponašala. Nije smela da otvoreno pred svima kaže da ima menstruaciju, baš je bezobrazna.*

*Razgovori su konstruisani na osnovu stvarnih iskustava pratiteljki stranice @kriticki.

Toalet: "WC za osobe sa invaliditetom najčešće je pretvoren u ostavu za metle i džogere"

"Ne postoji kanta za odlaganje uložaka u WC-u u mojoj školi pa sam primorana da skrivam uložak po torbama i rukavima dok ne nađem mjesto da ga odložim, najčešće u hodniku sa ostalim smećem, ali moram paziti da me neko ne vidi jer mislim da bi mi se sprdali."

Biblioteka

Ima li mesta za rod u biblioteci?

Irena Karadarević

Preispitujući ulogu koju u sadašnjem trenutku igraju javne ustanove kulture, u ovom sličaju biblioteke u Srbiji, zapitala sam se ima li mesta za rod u biblioteci? O dijagnozi, strategiji i intervencijama u bibliotekama, kada govorimo o afirmisanju rodne jednakosti i osnaživanju žena, na svetskom i evropskom nivou najbolje nam može svedočiti IFLA-in⁴ izveštaj povodom 25. godišnjice Pekinške deklaracije. U njemu se donosi o analiza progresa implementacije zadatog na nacionalnom nivou, a kao ključna odrednica za pretragu materijala uzeta je biblioteka. Ovo istraživanje ističe ključno pitanje – koju ulogu igraju biblioteke u svakoj od zemalja na putu prema realizovanju rodne jednakosti? Kao rezultat istraživanja javljaju se različiti tipovi akcija i aktivnosti kojima bi one mogle da doprinesu rodnoj jednakosti, ne samo kao inicijatori već i kao koorganizatori, partneri i asistenti. Polje delovanja pokriva sledeće oblasti: obrazovanje, razvoj veština i usavršavanje, digitalna inkluzija, medijska pismenost i negativni rodni stereotipi, socijalna inkluzija, govor o nasilju nad ženama i devojčicama.⁵

Vidimo da prostor za delovanje postoji, ali koliko je on kod nas iskorišćen? Njegov potencijal u Srbiji načelno i dalje zavisi od entuzijazma pojedinki i pojedinaca, a ne od sistemskih rešenja. A kako se taj prostor osvaja najbolje možemo videti na primerima rada tri bibliotekarke iz tri posve različite biblioteke. O njihovom radu i inicijativama razgovarali smo sa Anđelkom Nikolić, rediteljkom i osnivačicom SKC Markovac, Mimom Gavrilov, istoričarkom umetnosti i bibliotekarkom u Gradskoj biblioteci Pančevo i Mirelom Šantić, koordinatorkom biblioteke Centra za ženske studije u Beogradu.

Kako su ove biblioteke mesta gde se ipak neka promena dešava, važno je bilo predstaviti konkretne projekte. Pri Seoskom kulturnom centru Markovac osnovana je 2020. godine čitaonica „Ekatarina Pavlović“, nazvana po prvoj pismenoj meštanki (koja je živela u vreme kada su pravo na obrazovanje imala isključivo muška deca iz imućnijih porodica). Specifičnost ove organizacione jedinice, kao jedine javne biblioteke u selu u slobodnom pristupu svim meštanima i meštankama, kako nam ističe

4 IFLA – International Federation of Library Associations and Institutions (Međunarodna federacija bibliotečkih udruženja i institucija)

5 Libraries Delivering Gender Equality: How Libraries Feature in National Reports on the Beijing Declaration. Dostupno na: https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/faife/publications/libraries_delivering_gender_equality_-_how_libraries_feature_in_national_reports_on_the_beijing_declaration.pdf

Andelka, jeste u tome što je „knjižni fond koncipiran po principima rodne i drugih pravdi... Težimo jednakoj zastupljenosti autorki i autora, i zaobilazimo naslove koji sadrže rodne stereoptipije, promovišu mizoginiju, ali i nacionalizam, ksenofobiju i rasizam, što upućuje na još jedan aspekt naše misije, a to je jednako pravo na obrazovanje i kulturu“. Nešto drugačija situacija je u Gradskoj biblioteci Pančevo, gde postoje programi za različite uzraste. Samoinicijativni projekat Mime Gavrilov „Knjigoigranjac – čitam ti priču“ usmeren je na nešto širi spektar obrazovanja najmlađih korisnica/ka, zamišljen kao čitalački klub u kome deca biraju slikovnice za čitanje. Kako Mima ističe, a u kontekstu rodne problematike, suština ovakvih aktivnosti jeste pričati sa decom o (ne)postojanju knjiga za dečake i devojčice – odakle sledi za njih nauk da su sve knjige i sva zanimanja namenjena svima. U konkretnom Miminom radu to znači: „Ukoliko smo pročitali određenu bajku poput „Uspavane lepotice“ ili „Snežane i sedam patuljaka“, postavljam im pitanja u vezi sa pročitanom bajkom, malo je dekonstruišemo, pričamo o stereotipima, o tome koliko je važno da devojčice budu ono što požele, kako ne moraju biti „roze princeze“, ne moraju se udati i sl.“ Druga važna aktivnost koja okuplja devojke i žene u Pančevu jeste radionica „Solidarne Sose“ – Mimina ideja je da se da novi život kuhinjskim predmetima, često „pripisivanim ženama“, kroz aktivnosti oslikavanja kecelja, pravljenje skulptura od sunđera, varjača, oklagija. Dalje, nas Mima upućuje u različitost aktivnosti vezanih za njihov rad: „Stvarale smo i dadaističku kulinarsku poeziju od recepata, principom izvlačenja rečenica i slučajnim spajanjem sa receptima i rezultat je bio totalno lud i sjajan. Dok sve to radimo, pričamo o svakodnevnim problemima, svakodnevnoj diskriminaciji i ostalim užasima patrijarhata.“

Težimo jednakoj zastupljenosti autorki i autora, i zaobilazimo naslove koji sadrže rodne stereoptipije, promovišu mizoginiju, ali i nacionalizam, ksenofobiju i rasizam, što upućuje na još jedan aspekt naše misije, a to je jednako pravo na obrazovanje i kulturu“.

Specijalna biblioteka Centra za ženske studije čitav svoj rad koncipira na rodnoj ravnopravnosti – kako stukturu fonda bilo monografskih, bilo serijskih publikacija, tako i arhiv i dokumentacioni centar, audio i vizuelni materijal. Kako bibliotekarka Mirela ističe, „rodna ravnopravnost prisutna je kao stanje svesti, a samim tim i delovanje“. U biblioteci Centra nalazi se od 2003. i Legat Žarane Papić, jedne od osnivačica ženskih studija u Beogradu, sa preko 2000 primeraka knjižne i neknjižne građe značajne za istoriju feminističkog pokreta u Srbiji i Jugoslaviji. Ono što je posebno značajno za sve istraživačice i istraživače jeste digitalna biblioteka, koja vas usmerava ka linkovima na mreži, gde se nalaze u slobodnoj distribuciji tekstovi iz sledećih oblasti: istorija ženskog

pokreta; pokret u Srbiji i Jugoslaviji; ključni tekstovi feminističke teorije; rod, klasa, rasa; savremena feministička teorija; institucionalne politike. Tu koje se može podvesti i aktivnost na digitalizaciji 15 brojeva časopisa „Ženske studije“. Jedna od inicijativa poteklih odavde jeste stvaranje Mreže ženskih biblioteka, u kojoj bi se povezale sve ženske biblioteke u Srbiji.

Važno je videti kako je ova vrsta aktivnog rada na promovisanju rodne jednakosti i osnaživanju žena prihvaćena kod korisnica i korisnika, a kako na nju gledaju same autorke. Složili bismo se sa Anđelkom da „rodna jednakost i osnaživanje žena su teme koje u lokalnoj zajednici nisu prioritetizovane, zapravo su tradicionalno potiskivane drugim, navodno značajnijim pitanjima; zato smatramo da će procesi koje smo otpočeli biti lagani, dugotrajni, ali delotvorni“. Dosadašnji uspeh čitaonice u Markovcu ogleda se, po rečima naše sagovornice, u tome što „u biblioteci rade mlade i obrazovane meštanke Markovca, koje do sada nisu imale prostora ili motivacije da se bave aktivističkim radom u zajednici... Osim toga, značajno je što je čitaonica okupila preko 200 članica i članova. Među njima su najvrednije žene, najčešće domaćice i penzionerke, kojima je do sada knjiga bila manje dostupna, ili nedostupna“. Kada govorimo o tinejdžerima i tinejdžerkama kao najosetljivijoj, ali i najmanje aktivnoj grupaciji korisnika u bibliotekama, važno je istaći uspeh radionice „Furam feminizam“ u Pančevu, koju su pored naše sagovornice Mime vodile prevoditeljka Ana Pejović i Marijana Kraker iz feminističke organizacije *FemPlatz*. Uspeh ove radionice ogleda se u sjajnim i pametnim odgovorima, ali i sporadičnim miniranjima od strane dečaka, od kojih se do kraja odustalo. Upravo to svedoči o suštinskoj potrebi mladih da se o tim stvarima govori, debatuje, da bi se na koncu nešto i naučilo. Na ovu priču nam se nadovezuje Mirelina konstatacija da se i kroz rad u jednoj specijalnoj biblioteci vidi da „interesovanje raste, naročito među mlađom populacijom, što nas/me raduje i što pokazuje jednu ipak drugačiju zrelost kolektiva i društva u odnosu na ranije godine“. Dok u radu samog Centra, po njoj, pozicija bibliotekara „nije samo zanimanje, već opet stanje svesti“, čiji se uspeh ogleda u „humanim i prijateljskim odnosima kroz sve (najvećim delom žene) koje su prošle i prolaze kroz naš Centar, dostupnost sadržaja kroz digitalizaciju i uvođenje ove vrste sadržaja u biblioteke sa kojima saradjujemo“.

Iz navedenog možemo zaključiti da je uloga i obaveza biblioteka aktivnije učešće u afirmisanju rodne jednakosti i osnaživanju žena. „Biblioteke sve više preuzimaju ulogu kanala u afirmaciji rodne jednakosti i osnaživanju upravo kroz dostupnost sadržaja, ali i pojedine aktivnosti koje organizuju: tribine, promocije“, smatra Mirela. Dok Mima dodaje da su „jedan od najboljih načina na koje može da se afirmiše rodna ravnopravnost radionice prilagođene deci, tinejdžerima ili odraslima“. Anđelka, s druge strane, ističe da bi sve javne biblioteke trebalo da funkcionišu po principu jednake zastupljenosti autora i autorki, što je veoma teško, kako je pokazalo njeno iskustvo. Dalje ističe da „ova činjenica ukazuje ne samo na viševjekovnu rodnu nepravdu na polju istorije književnosti, nego i na posledice ovog problema u današnjem vremenu, u oblasti izdavaštva, teorije i kritike književnosti“. Promena je neophodna i moguća, kako naša sagovornica ističe, pre svega „neophodno je da se

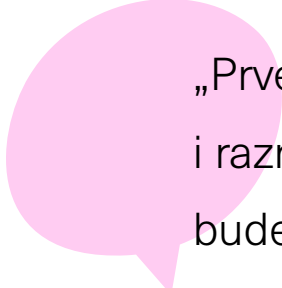
interveniše makar u jednom segmentu sistema, i to bi svakako mogle biti biblioteke, koje su direktna spona između čitalaca i čitateljki i sveta književnosti“.

Odgovori na pitanja kakvi su naši dometi kao bibliotekarki i bibliotekara i kuda bi trebalo da idemo kriju se, po našim sagovornicama, pre svega u edukaciji nas samih kao edukatorke, pa onda i u edukovanju dece, kako bi se, prema Mimi, počelo što ranije sa normalizacijom rodne jednakosti i tolerancije prema svim manjinama. Time bismo, prema Anđelki, uticali na to da stasaju generacije svesnije problema rodne (ne)jednakosti, što bi možda bio i početak širih društvenih promena. Jer, na koncu, ne možemo a da se ne složimo sa Mirelom, koja je dala možda i najtačniju dijagnozu stanja u bibliotekama kada govorimo o rodu, a to je da su „još uvek inicijative organizovanja aktivnosti proizvod ličnih preferencija bibliotekarki. Svesne smo da bi poželjno bilo da budu systemske, naročito u manjim sredinama, ali *ab love principium*, što svakako jeste individualni pristup, težnja, vizija i delovanje“.

Feminizam u školskim bibliotekama BiH kroz iskustva bibliotekarki

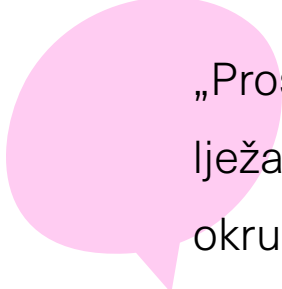
Nataša Lazukić

Važan aspekt feminističke borbe jeste i obrazovanje, koje kroz nastavu u učionici, ali i biblioteci, treba uticati na mlade ljude koji će izrasti u građane i građanke sa razvijenim kritičkim mišljenjem. Promicanje feminističkih vrijednosti u školskom sistemu BiH nije više samo misaona imenica nego postaje uobičajena praksa, iako ne još uvijek tako česta zbog ograničenosti sistema koji sporo prihvata bilo kakve reforme.

„Prvenstveno je potrebno izgraditi jake veze saradnje sa upravom škole kao i predmetnim i razrednim nastavnicima. To će omogućiti da plan realizacije na „duže staze“ traje, te da bude kvalitetniji. Uvijek je bolje uvesti ne parcijalna rješenja, nego sveobuhvatna i planska“, kaže Saliha Močević, bibliotekarka iz Sarajeva.

Integracija feminističkih vrijednosti u školskoj biblioteci pruža mnoštvo mogućnosti za promicanje. Feministički pristup u radu školske biblioteke uvodi se u sve faze bibliotečkog poslovanja na nivou BiH. Nabavka knjižne građe odvija se po principu veće zastupljenosti žena autorki, lektira koje promiču nestereotipne ženske uloge, literature koja promiče zastupljenost i doprinos žena u oblasti nauke, tehnološkog razvoja itd. Takođe, bibliotečki marketing usmjeren je ka promociji žena autorki i knjiga koje promiču rodnu ravnopravnost. Radionice u organizaciji školske biblioteke (25 godišnje), koje organizuje Saliha, usmjerene su na čitanje, pripovijedanje i kritičko promišljanje lektira, literature i medijskog sadržaja od značaja za feminističku pedagogiju.

„Proširujemo školski kalendar obilježavanjem bitnih datuma iz kulture – mapiramo i obilježavamo npr. Međunarodni dan žena u nauci i tehnologiji, Dan žena itd. Organizujemo okrugle stolove, panele i druženja sa autoricama, kao i edukacije nastavnog osoblja o perspektivama feminističkog podučavanja. Uspostavili smo saradnju s nevladinim organizacijama koje njeguju i razvijaju osnaživanja žena. U stručnom radu s nastavnim osobljem, tj. u konsultacijama za izbor teme stručnog usavršavanja i pri tome izrade posebnih bibliografija, promičemo literaturu ženskih autora, tema koje promiču feminističke vrijednosti itd. Vodimo statistike čitanja na osnovu kojih je moguće na mikroplanu

razrednih, pa i individualnog čitanja, pratiti rezultate napora ove feminističke pedagogije i perspektive budućeg rada“, govori ona.

Bibliotekarima i bibliotekarkama se često dešava da nailaze na određene prepreke u svom radu, a rješavanje problema u nastavi i reformi ne može biti nastojanje samo jedne grupe ili struke, već različitih kategorija unutar odgojno-obrazovnog sistema, kao i nevladinog sektora.

„Odgoj i obrazovanje nisu instant kategorije već zahtjevaju vrijeme u planskom naporu. S tim u vezi je i prevazilaženje prepreka – planiranje i dugoročna realizacija malih planova su načini prevazilaženja prepreka koji funkcionišu za nas. Pripremati pogodno tlo za reforme konstantnim promicanjem feminističkih vrijednosti, svakako je trenutno najbolje rješenje“, tvrdi Saliha Močević.

Potrebu za inovativnošću ističe i bibliotekarka Ivana Bukejlović iz Doboja, koja radi sa mlađim uzrastom s posebnim pedagoškim pristupima o učenju kroz igru.

„Ja zapravo skoro tokom svakog susreta sa djecom uvodim nešto novo: da li ću postavljati neka nova pitanja djeci tokom našeg zajedničkog, odnosno interaktivnog iščitavanja nekog dječijeg teksta; da li ću smisliti da na neki drugačiji način odradimo čas lektire u biblioteci ili da napravimo konjića od papira, ali uvijek je tu neka novina, i to u zavisnosti od uzrasta, a i svaka generacija nosi svoja nova interesovanja“, govori ona.

Kao i ostali bibliotekari, u saradnji sa rukovodstvom biblioteke Ivana organizuje čas lektire u biblioteci, edukativno-kreativnu radionicu „Đepetići“, razne interesantne konkurse za djecu te čitanja.

„Na tim druženjima zapravo djeca zavole biblioteku i knjigu, odnosno slikovnicu. To su u stvari druženja tokom kojih, dok čitam, postavljam djeci zabavna pitanja vezana za tekst. Različitim aktivnostima koje se pretežno održavaju na Odjeljenju za djecu do 14 godina „Karlo Kolodi“ rado se i redovno odazivaju predškolske i školske ustanove, kao i ostale institucije i pojedinci. U tome svemu bitno je prvenstveno da volite to što radite, da se svakodnevno usavršavate i možda i najvažnije, da postoji razumijevanje i podrška“, naglašava Ivana.

Prema njenom mišljenju, knjige koje đaci pozajmljuju za lektiru, za djecu uzrasta do 14 godina, jesu knjige koje su najčešće propisane nastavnim planom i programom, ali ipak dolazi do određenih

pomaka pa postaju sve popularnije knjige *Družina pokvarene slavine* i *Deca Bestragije*, koje su jedna od novina u lektiri za sedmi razred nastavnog plana i programa u Republici Srpskoj.

Na polju uvođenja feminističke pedagogije u redovnu nastavu treba još raditi, međutim pojedinci i pojedinke koji vlastitim primjerom pokazuju šta je sve moguće, ohrabruju svaki istup protiv ugnjetavačkog patrijarhata u tradicionalnom obrazovanju.

Ilustracija: Marija Sibinović

Knjige o menstruaciji i literatura koja se bavi ovom temom, a da je posvećena devojčicama koje odrastaju, nije brojna. Takođe, ni literatura koja postoji često nije prevedena na naše jezike, što temu menstruacije dodatno čini nepristupačnom devojčicama. Đaci, dok odrastaju, susreću se sa telesnim promenama na koje, nažalost, u većini slučajeva nisu pripremljene i pripremljeni. Iako su te promene sa kojima se mladi susreću u pubertetu sastavni deo određene faze života, globalno nažalost, i dalje predstavljaju tabu temu i nešto o čemu se ćuti, ne priča dovoljno ili ne komunicira na način koji je prilagođen mladima. Devojčice moraju imati informacije o promenama koje ih čekaju, jer će ih ta znanja osnažiti da svoje telo prihvate i vole. U mnogim kulturama menstruacija je viđena kao bolest, kletva, prljavština... Obrazovni sistem bi trebalo da bude mesto podrške, važnih, neophodnih i pravovremenih informacija – kako za učenice i učenike, tako i za njihove roditelje i staratelje.

Evo nekih preporuka za dostupnu literaturu iz regiona i sveta:

Slovenija

1. Svet knjige | Kaj se dogaja v mojem telesu?

Hrvatska

1. The Wonder Girls Guide Book ima za cilj razbiti stigmatu oko menstruacije (journal.hr)

U planu je prevod ove knjige na hrvatski jezik, i željno ga iščekujemo!

Srbija

1. Tajna devojčice i meseca | Delfi knjižare | Sve dobre knjige na jednom mestu

2. Laguna - Vodič za devojčice - Marava Ibrahim - Knjige o kojima se priča

3. Kreativni centar – Knjiga za svaku devojčicu

Spisak knjiga o menstruaciji za koje još uvek ne postoji prevod:

1. The Period Book: A Girl's Guide to Growing Up by Karen Gravelle (goodreads.com)

2. Everything a Girl Needs to Know about Her Periods by Jane Feinmann (goodreads.com)

3. Menstruation: a cultural history [WorldCat.org]

4. Period Power: Harness Your Hormones and Get Your Cycle Working for You by Maisie Hill (bookshop.org)

(Link za besplatno preuzimanje: [^PDF/epub]->READ Period Power: Harness Your Hormones and Get Your Cycle Working For You BY: Maisie Hill Books On Pc)

Prostorije za druženje

Feministički filmski odgoj

Kristina Gramc

Okruženi smo vizualnim sadržajima. Prije je to bila više televizija, sada je internet dominantan društveni medij. Sama platforma nije ni toliko bitna, koliko je bitno kako sadržaj biramo i što nam taj sadržaj daje. Kako djeca i tinejdžeri uče preko vizualnoga, i to pogotovo preko medija, važno je da razviju kritičko mišljenje i alate kako da analiziraju, tumače, procjenjuju i objašnjavaju informacije na promišljen i inteligentan način. Kritički mislilac i misliteljka ima osjećaj znatiželje i spremnost da ispita svoju percepciju, pretpostavke i uvjerenja. U kritičkom razmišljanju suštinski je važno postaviti pitanja i doći do promišljenih odgovora. Razvijanje kritičkog mišljenja kod djece i tinejdžera znači učiti ih neophodnoj životnoj vještini. U ovom tekstu, korišću se metodom kritičkog razmišljanja kako bih pokazala da se gledanjem filmova i druge vizualne kulture iz drugačije perspektive, može učiti feministički način interpretacije.

Zanimljiva je činjenica da su se u istom, 19. stoljeću, zbili prijelomni događaji kako na području feminizma, tako i kinematografije. Žene u SAD su 1848. godine organizirale prvu konvenciju o pravima žena, kada su zahtijevale građanska, društvena, politička i vjerska prava žena. Kinematografija je svoj razvoj započela oko 1880. godine. Tako, od samih početaka feminizam i film se razvijaju u slično vreme.

Na globalnoj razini, u osnovnim i srednjim školama feminističko filmsko obrazovanje kao predmet se provodi rijetko, ali filmsko obrazovanje postoji, i to najčešće kao izborni predmet. U Sloveniji postoji predmet filmsko obrazovanje kao izborni predmet u završnim razredima osnovne škole. Osmišljen je modularno i kao nadopunjujući i nadograđujući osnovnom kurikulumu. Taj program nudi uvid u osnovne žanrove i povijesne pomake, a istovremeno definira film prema širim društvenim, kulturnim, tehničkim i ekonomskim uvjetima. Nastava je prvenstveno usmjerena na poticanje gledatelja i gledateljki da se izraze o filmu i da artikuliraju svoj doživljaj filmskog iskustva.¹

Na primjer, izborni predmet o filmu koji se izvodi u gimnazijama u Sloveniji dizajniran je tako da omogućuje uključivanje jednog ili više modula u interdisciplinarni tematski skup.² Jedan od glavnih

1 Šola filma: Filmska osnovna šola. Dostupno na: http://www.solafilma.si/upload/filemanager/vsebina-objav/UN_FILMSKA_VZGOJA_izbirni_oY.pdf [pristupljeno 5. 10. 2021].

2 Kinodvor: Nova izbirna predmeta o filmu v osnovnih in srednjih šolah. Dostupno na: <https://www.kinodvor.org/nova-izbirna-predmeta-o-filmu-v-osnovnih-in-srednjih-solah/> [pristupljeno 5. 10. 2021].

predmetnih ciljeva je naučiti zakone filmskog jezika i produkcije, te osnove filmske terminologije, povijesni razvoj filma i srodne tehnologije i razviti pozitivan stav prema filmskoj baštini. Razviti kritički pogled na film, osposobiti se za formuliranje kriterija za vrednovanje filma, postati senzibiliziran za društveni, etički, međukulturni dijalog i propitivati društvene vrijednosti.³ Učenici i učenice bave se filmom i svime što je povezano uz njega na sveučilišnom području, osobito na preddiplomskim i diplomskim studijima na Akademiji za kazalište, radio, film i televiziju, kao i na nekim drugim fakultetima, mada ne u tolikoj mjeri.

Na globalnoj razini sa temom specifično *feminističkog* filmskog odgoja dolazi se u kontakt češće na višim, fakultetskim razinama obrazovanja. Analizirajući programe primijetila sam da na nekoliko sveučilišta diljem svijeta, kako u Sjedinjenim Američkim Državama tako i u Europi, postoje predmeti ili dijelovi predmeta koji su povezani s feminističkim filmovima i feminističkom kritikom filma. Većina se programa podučavaju na tradicionalni način – uživo, ali postoje i opcije *online* učenja. Što se tiče opsega programa, većina programa nudi uvide u različite prakse interpretacije, kao i različite geografske i političke kontekste. Takođe, zastupljeni su i pristupi koji ponovno uspostavljaju film kao praksu neslaganja i otpora, kao medij s radikalnim potencijalom izazivanja i narušavanja *statusa quo* i prostorom za marginalne, potlačene i podređene identitete i tijela.

Fokus ovih programa je na igranim filmovima o ženama, koji isto imaju feminističku perspektivu ili se bave nekim feminističkim pitanjem. Istražuju se i filmovi koji su eksperimentirali s filmskim kodovima u potrazi za duboko osobnim, formalno eksperimentalnim i politički izazovnim jezikom. Filmovi koji dovode u pitanje dominantne i disciplinarne poglede na klasu, spol, „rasu“ i seksualnost. Analiziraju se etika nesavršenosti, prakse samospoznaje, procesi postajanja, kroz filmski žanr. Na taj se način studenti i studentkinje potiču da steknu šira znanja o feminističkoj teoriji, kao i ideološkim i formalnim principima „feminističkog filma“ kroz čitanje, predavanje, gledanje filmova, razmišljanje i diskusiju.⁴

3 Film: izbirni predmet. Učni načrt. Dostupno na: <https://www.kinodvor.org/wp-content/uploads/2018/11/UN-FILM-za-objavo-sš.pdf> [pristupljeno 5. 10. 2021].

4 University of Gothenburg: Feminist film theory. Dostupno na: <https://www.gu.se/en/study-gothenburg/feminist-film-theory-fl1090> [pristupljeno 20. 9. 2021]; City College of San Francisco: Women's and Gender Studies. Dostupno na: <https://www.ccsf.edu/academics/ccsf-catalog/courses-by-department/womens-and-gender-studies> [pristupljeno 20. 9. 2021]; University of Sussex: Feminism and Film. Dostupno na: <https://www.sussex.ac.uk/study/modules/postgraduate/2021/843P4B-feminism-and-film> [pristupljeno 20. 9. 2021]; The University of Texas at El Paso; Feminist Film. Dostupno na: <http://catalog.utep.edu/undergrad/course-descriptions/ws/> [pristupljeno 20. 9. 2021]; University College London; Cinema of the Margins. Dostupno na: <https://www.ucl.ac.uk/short-courses/search-courses/cinema-margins> [pristupljeno 20. 9. 2021]; The University of Melbourne; Contemporary Film Theory. Dostupno na: <https://handbook.unimelb.edu.au/2021/subjects/scrn40002> [pristupljeno 20. 9. 2021].

Ogledni primjer – čitanje Orlanda

Kao dobar ogledni primjer filma koji bi učenici i učenice mogli gledati u školama, možda ne u osnovnoj, već u srednjoj školi, predložila bih film nastao prema romanu Virginije Woolf *Orlando*, redateljice Sally Potter.⁵ Analiza konstrukcije likova u romanu i njihove naknadne filmske adaptacije obično završavaju na štetu kinematografske inačice, pritužbom da likovi u romanima postižu veću složenost i da ih bolje upoznajemo iz privilegiranog položaja koji pruža subjektivno pripovijedanje. U suprotnosti sa time, filmski likovi ne izgledaju tako višestruki i otkrivaju nam se uglavnom putem dijaloga, koji nudi ograničenu sliku njihove svijesti. No naš glavni lik je Orlando – naslovna pjesnikinja s neobjašnjivom sposobnošću da živi 400 godina; prvo kao muškarac, a zatim i kao žena. Glavni lik u priči prati društvena ograničenja engleskog društva od sedamnaestog vijeka do modernog doba.

Tokom cijele priče, Orlando je stavljen u različite kontekste i dopušta da različiti slučajevi govore o rodnim ulogama kroz povijest... Poboljšava li se Orlandov život tijekom njegove životne priče? Odgovor je da i ne. Britanska vlada, koja joj/mu odbija dopustiti da zadrži svoju zemlju i utvrdi da je zakonski mrtva/av, tjera je/ga u neznanje. Ali on/a živi u dvadesetom stoljeću, gdje može hodati u hlačama i voziti motor bez izazivanja neodobravanja. Orlandovo se iskustvo s vremenom poboljšava, ali sama neobičnost u zapletu „Orlanda“ nužno navodi gledatelje i gledateljke na univerzalnu tendenciju da sude o drugima prema izgledu. Dok lik stoji gol pred ogledalom i pažljivo procjenjuje svoje novo žensko tijelo, izgovara i najpoznatiju rečenicu filma: „Nema razlike“, kaže, „samo različitog spola“. Iako je Orlando to rekao s nekom lakoćom, u filmu se jako lijepo pokazuje da možda to što je rekao nije toliko besmisleno. Njemu spol nije bitan, ali to ne znači da je tako i za ostale i društvo u kojem živi, jer Orlandov dugotrajni posljednji pogled u kameru čini se kao optužnica.⁶

Ova priča napisana je krajem 1920-ih, ali je trebalo da prođe više od 60 godina kako bi bila prikazana kroz oko filmske kamere. Zanimljivo je kako je tako opsežna priča, koja traje čak 400 godina, i dalje aktualna, čak i gotovo 30 godina nakon što je film pušten u kina. Teme kojih se dodiruje, crvene su niti u cijeloj priči i tiču se seksualnog i polnog identiteta, klasnog položaja i mnogih drugih aktualnih tema koje su važne i dan-danas, a proći će gotovo sto godina otkako je knjiga napisana.

5 Up. Wikipedia: Orlando. Dostupno na: [https://en.wikipedia.org/wiki/Orlando_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Orlando_(film)) [pristupljeno 20. 9. 2021].

6 JSTOR: Orlando's Sister, Or Sally Potter Does Virginia Woolf in a Voice of Her Own. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/10.5325/style.35.2.237> [pristupljeno 20. 9. 2021]; IndieWire: Sally Potter's 'Orlando' Is a Gender-Defying Saga That Still Holds Up. Dostupno na: <https://www.indiewire.com/2010/07/review-gender-division-looking-back-at-sally-potters-orlando-54899/> [pristupljeno 20. 9. 2021]; Research Gate: Feminist commentary in film adaptation: an analysis of Shelmerdine in Sally Potter's Orlando (Virginia Woolf). Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/344398730_Feminist_commentary_in_film_adaptation_an_analysis_of_Shelmerdine_in_Sally_Potter%27s_Orlando_Virginia_Woolf [pristupljeno 20. 9. 2021].

U današnjem svijetu, koji je sve više prožet audiovizualnim nadražajima, film predstavlja jedno od najvažnijih i istovremeno najpovoljnijih sredstava suočavanja mladih s temeljnim faktorima modernog društva i kulture. S predmetom feministički filmski odgoj u školi, ili na fakultetu, započelo bi se sa istraživanjem odnosa između feminizma, feminističke teorije i teorije filma. Prije svega bismo istražili pitanja reprezentacije – kako su žene prikazane u *mainstream* filmskim konstrukcijama, kako te reprezentacije funkcioniraju u širim društvenim diskursima i strukturama moći, kako film kroz svoje reprezentacije radi na izgradnji određenih subjektivnih pozicija za svoje gledatelje i gledateljke, i kako pojedini žanrovi različito strukturiraju te pozicije kroz svoju specifičnu igru realizma, ideologije i fantazije. U smislu feminističke filmske prakse, postavlja se pitanje koliko daleko feminističke filmske autorice mogu intervenirati u filmske prakse i kako bi takva intervencija mogla/trebala izgledati. Uz ovakvu nastavu, učenice i učenici bi mogli da čitaju tekstove Laure Mulvey ili bell hooks, i tako bi stekli uvide u neke od osnovnih alata feminističke filmske kritike, kao što je pojam muškog pogleda (*male gaze*).⁷

Uspjeh u obrazovanju nekad, pa i dan-danas, uveliko se mjerio sposobnostima pasivnog pamćenja činjenica i brojki. Ali sve to nije dovoljno, jer vještine koje su danas potrebne našim učenicima i učenicama idu mnogo dalje od pukog pamćenja. Sa savremenom tehnologijom, koja se brzo razvija, internetom i zapanjujućom količinom informacija na internetu, od ključne je važnosti razvijanje širokog kritičkog mišljenja, pa tako i kroz feministički filmski odgoj.

Izvori i literatura:

Šola filma: Filmska osnovna šola. Dostupno na: http://www.solafilma.si/upload/filemanager/vsebi-na-objav/UN_FILMSKA_VZGOJA_izbirni_oY.pdf [pristupljeno 5. 10. 2021].

Kinodvor: Nova izbirna predmeta o filmu v osnovnih in srednjih šolah. Dostupno na: <https://www.kinodvor.org/nova-izbirna-predmeta-o-filmu-v-osnovnih-in-srednjih-solah/> [pristupljeno 5. 10. 2021].

Film: izbirni predmet. Učni načrt. Dostupno na: <https://www.kinodvor.org/wp-content/uploads/2018/11/UN-FILM-za-objavo-sš.pdf> [pristupljeno 5. 10. 2021].

University of Gothenburg: *Feminist film theory.* Dostupno na: <https://www.gu.se/en/study-göteborg/feminist-film-theory-fl1090> [pristupljeno 20. 9. 2021].

⁷ Mulvey, Laura (1974), *Visual Pleasure and Narrative Cinema*, *Screen* 16(3): 6–18; hooks, bell (1996), *Reel to Real: race, sex and class at the movies*. New York: Routledge.

City College of San Francisco: *Women's and Gender Studies*. Dostupno na: <https://www.ccsf.edu/academics/ccsf-catalog/courses-by-department/womens-and-gender-studies> [pristupljeno 20. 9. 2021].

University of Sussex: *Feminism and Film*. Dostupno na: <https://www.sussex.ac.uk/study/modules/postgraduate/2021/843P4B-feminism-and-film> [pristupljeno 20. 9. 2021].

The University of Texas at El Paso: *Feminist Film*. Dostupno na: <http://catalog.utep.edu/undergrad/course-descriptions/ws/> [pristupljeno 20. 9. 2021].

University College London: *Cinema of the Margins*. Dostupno na: <https://www.ucl.ac.uk/short-courses/search-courses/cinema-margins> [pristupljeno 20. 9. 2021].

The University of Melbourn: *Contemporary Film Theory*. Dostupno na: <https://handbook.unimelb.edu.au/2021/subjects/scrn40002> [pristupljeno 20. 9. 2021].

Wikipedia: Orlando. Dostupno na: [https://en.wikipedia.org/wiki/Orlando_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Orlando_(film)) [pristupljeno 20. 9. 2021].

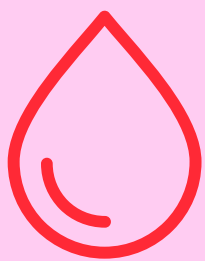
JSTOR: Orlando's Sister, Or Sally Potter Does Virginia Woolf in a Voice of Her Own. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/10.5325/style.35.2.237> [pristupljeno 20. 9. 2021].

IndieWire: Sally Potter's 'Orlando' Is a Gender-Defying Saga That Still Holds Up. Dostupno na: <https://www.indiewire.com/2010/07/review-gender-division-looking-back-at-sally-potters-orlando-54899/> [pristupljeno 20. 9. 2021].

Research Gate: Feminist commentary in film adaptation: an analysis of Shelmerdine in Sally Potter's Orlando (Virginia Woolf). Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/344398730_Feminist_commentary_in_film_adaptation_an_analysis_of_Shelmerdine_in_Sally_Potter%27s_Orlando_Virginia_Woolf [pristupljeno 20. 9. 2021].

Mulvey, Laura (1974), Visual Pleasure and Narrative Cinema, *Screen* 16(3): 6–18.

hooks, bell (1996), *Reel to Real: race, sex and class at the movies*. New York: Routledge.

Menstruacija na velikom ekranu

Sex and the City:

Charlotte: Do you have another?

Carrie: Ladies, I am not Tampax central. Put on the list: buy tampons.

Charlotte: Well, I have them at home but they won't fit in my Kate Spade purse.

Miranda: Wow—Kate must have a tiny vagina.

Keri i Samanta pokušavaju da dobiju sto u novootvorenom restoranu u Njujorku. Hostesa pušta samo VIP goste i dok čekaju u nadi da će se osloboditi sto, Keri odlazi u toalet. Dok popravlja svoju šminku, hostesa je stidljivo upita za tampon koji joj Keri dodaje i voala! Malo ženske solidarnosti goes a long way, odnosno Keri nikada više ne mora da čeka sto u „Balzacu“. Ništa kao malo menstrualne solidarnosti da ujedini žene!

New Girl

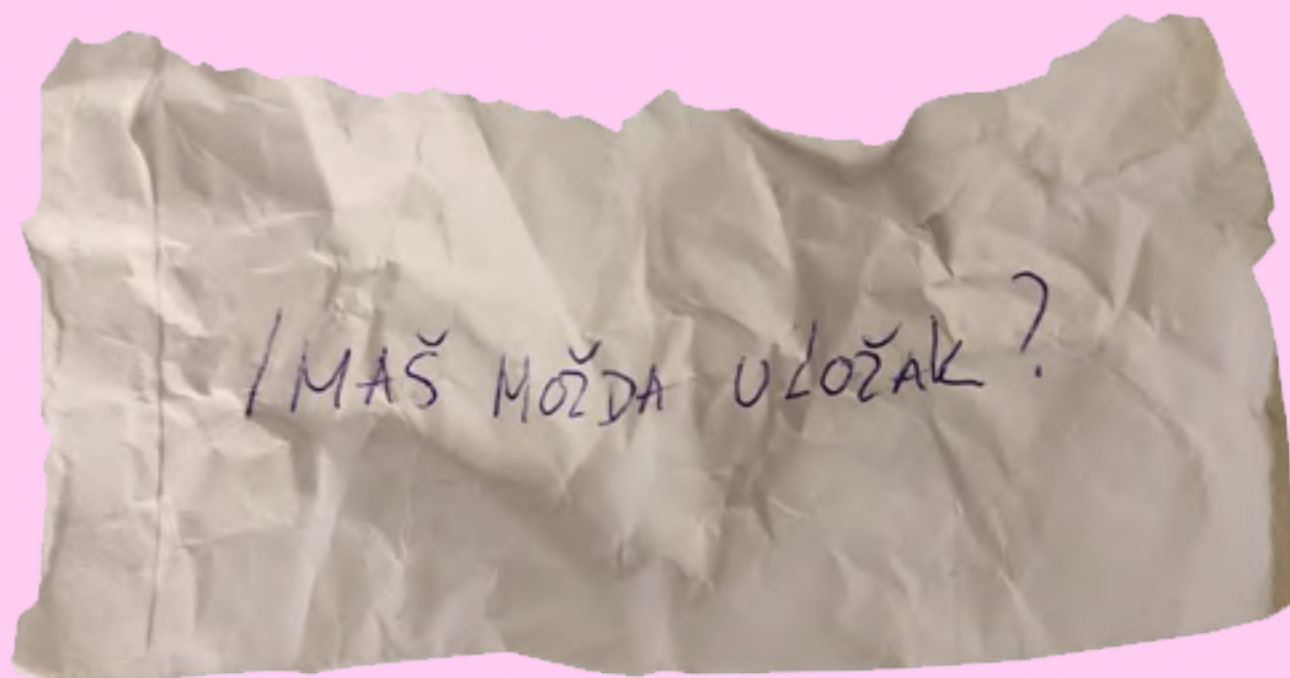

Big Mouth

The Queen's Gambit

Tokom prvog šahovskog turnira Bet dobija prvu menstruaciju. Odlazi u toalet i dobija nenadanu podršku od Anette Packer

Škola budućnosti

Menstruacija u školi budućnosti:

- Na času seksualnog obrazovanja priča se o menstruaciji i niko se ne smije, učimo da je to prirodan proces, rušimo tabue i upoznajemo se sa prirodnim procesima svog tijela;
- Školski kurikulum integriše temu menstruacije kroz različite časove i nastavnici:ce međusobno sarađuju organizujući timski različite radionice, povezujući temu menstruacije kroz kulturološki aspekt (istorija, građansko vaspitanje, sociologija...), telesni aspekt (biologija, fizičko vaspitanje), psihološki aspekt kroz časove psihologije...;
- Na roditeljskom sastanku nastavnici:ce motivišu i mame i tate da razgovaraju sa svojom decom o menstruaciji, i sa ćerkama i sinovima. Roditelji/staratelji dobijaju informacije i literaturu iz škole;
- Ima besplatne uloške, tampone i menstrualne čašice u toaletima;
- Svaki toalet ima toplu vodu, kantu za odlaganje uložaka i WC za osobe sa invaliditetom u koji samo one ulaze, ne služi kao ostava;
- Svi toaleti bezbedni za trans dečake koji imaju menstruaciju ili za nebinarne i rodno varijantne tinejdžerke...

Zamišljamo najbolju školu na svijetu

Jelena Joksimović, Marija Sibinović, Benita Kruezi⁸

Ponedjeljak popodne. Časovi su u toku i školsko dvorište OŠ „Vlada Obradović Kameni“ na Ledinama je gotovo prazno. S nestrpljenjem očekujemo da nam se djevojčice pridruže u maštanju o najboljoj školi na svijetu. Ovu radionicu zamislile smo kao zajedničko istraživanje mogućnosti da škola bude bolje mjesto za djevojčice. Ubrzo su nam se pridružile djevojčice različitih uzrasta i preplavile prostor svojim prisustvom, pitanjima, idejama, znatiželjom... Neočekivano brzo postale smo tim. Istraživanje je počelo razgovorom o tome kako provode vrijeme u školi, ali i kako se osjećaju, saraduju i druže. Zamišljanje bolje škole pristup je koji omogućava da se istraže postojeći odnosi dominacije, ali i naprave koraci ka njihovom razbijanju. Na stres, dosadu i apatiju koju je osjećala u školi bell hooks (*Teaching to Transgress: Education As the Practice of Freedom*, 1994) je odgovarala zamišljanjem škole, učenja i nastave koji mogu biti drugačiji. To smo uradile i mi.

⁸ Autorka Benita Kruezi (17) nije polaznica DFŠ već je u radu na tekstu učestvovala kao članica kolektiva Škograd (<http://skograd.org/>)

Kako smo istraživale?

Beli papiri, ljubičasta, roza i crvena boja, četkice i poziv da zajedno maštamo. Izabrale smo slikanje kao metod istraživanja jer otvara prostor za nesputano izražavanje svjesnih i nesvjesnih težnji, ali i pregršt podsticaja za različita tumačenja i nastavak komunikacije na temu najbolje škole na svijetu. Istraživački proces pomišljanja o najboljoj školi na svijetu zajedno vodile smo kroz niz kritičkih pitanja kao podsticaja:

- Kako izgleda jedan dan u najboljoj školi na svijetu? Šta rade djevojčice u njoj?
- Kako se osjećaš u toj školi? Gde tačno se osjećaš najbolje?
- Šta je najbolje u vezi sa ovom školom?
- Kako izgleda škola? Kakve su učionice? Stolice i stolovi?
- Kakve su knjige?
- Kakve su učiteljice najbolje škole? Kako se odrasli u školi ponašaju prema vama? Šta vam govore na časovima ili van njih?
- Kako se uči?
- Kada iznosite svoje mišljenje, kako se osjećate? Gde to radite i koliko često?
- Šta se dešava kada nešto u školi kritikujete?
- Sa kim se družite? Kako se družite, krećete, igrate?
- Kako se proslavljaju važni dani?

Sa kim smo istraživale?

Ukupno 11 djevojčica pridružilo se našem radu, najmlađe su imale 5 i još nisu krenule u školu, ali pohađaju vrtić, a najstarije 14 godina.

Podijelili smo se u pet grupa u skladu sa različitim uzrastima i grupe su počele da oslikavaju prostore najbolje škole na svetu. Na papiru su počeli da se pojavljuju: učionice sa toboganima, zbornica na otvorenom, kućni/školski ljubimci, nasmijane djevojčice koje se igraju...

Gde smo istraživale?

Prije nego pređemo na rezultate ove radionice važno je reći zašto smo izabrale baš ovu školu i ove djevojčice. Naime, OŠ „Vlada Obradović Kameni“ nalazi se na Ledinama, na urbanoj periferiji Beograda, u jednom od naselja koje je u posljednjoj deceniji veoma promijenjeno migracijama i ekspanzivnom, najčešće nelegalnom gradnjom. Stanovništvo Ledina je veoma različitog socioekonomskog statusa, ali i etničkog porijekla. U lokalnoj školi segregacijski trendovi prema romskim učenicima i učenicama su veoma jaki. Prema riječima penzionisane bibliotekarke Jasmine Radovanović, od 2018. godine gotovo isključivo djeca romskog porijekla bivaju upisana u lokalnu školu. Djetinjstvo velikog broja djece koja pohađaju ovu školu obilježeno je siromaštvom i diskriminacijom. Jasno je da u takvom kontekstu dimenzija roda donosi još niz novih problema. Kolektiv Škograd⁹ nas dovodi baš ovdje jer radi u ovom naselju od 2016. nastojeći da sa djecom i odraslima gradi infrastrukture nade u školskom dvorištu i naselju. Te infrastrukture nade su njihove aktivnosti ali i intervencije u prostoru. Sve sa ciljem da fizički ali i mentalno stvore sigurna mjesta, oslonce za demokratizaciju mašte, prostore saradnje i zajedničkog stvaranja. Upravo takva bila je i radionica slikanja najbolje škole na svijetu, kao još jedna od Škogradovih radionica na krugu otvorene učionice u istom duhu i atmosferi koju djeca sa Ledina već jako dobro poznaju. Pokušale smo da ostvarimo sigurno mjesto za maštanje i sve do čega smo došle pretvorile smo u mentalnu mapu škole podijeljenu u četiri segmenta, koja ćemo sada pokušati da opišemo i teorijski protumačimo.

9 Autorke Jelena Joksimović i Benita Kruezi su dio ovog kolektiva.

Škola kao igra

Devojčice se ovde igraju, neke se čak i zaljubljuju
(Maša, četvrti razred)

Tri djevojčice zamišljale su izgled škole i dvorišta, učionice i zbornice. U lijevom uglu, dominira motiv kuće-škole, ističući se svojom veličinom. Oko nje nalaze se brojni manji elementi, od kojih neki pripadaju spoljnom, a neki unutrašnjem prostoru. Tako se u učionicama nalaze penjalice, tobogani i klackalice, ali ovde su se našli i frižider, knjiga, pas Pablo, krevet i TV. U zbornici koja je na otvorenom nalazi se razno čudno drveće i pečurke, gajeni u saksijama, „verovatno iz nekih stranih zemalja“ (Maša, četvrti razred). Zbornica se nalazi napolju, oivičena je ogradom i u njoj najčešće vreme provode deca igrajući se, katkad i odrasli, učiteljice i vaspitačice. U njoj se nalazi ljuljaška, sto i više knjiga pod imenom „Škraba škraba škrabović sa svakakvim pesmama i pričama“ (Maša). Tu su i slike sa srcima, a ističe se jedna koja stoji okačena na drvetu sa citatom „sreća je veća kada se sa drugima deli“ (Maša). Svi se igraju, i odrasli i djeca, neki spavaju, neki čitaju: „Devojčice se ovde osećaju veoma srećno, mogu da pričaju svoje tajne“.

U školi je hrana besplatna za svu djecu, spremaju je kuvarice:

„Da li ima kuvara u ovoj školi?“ (Jelena)

„Pa zavisi da li je neko to odredio. Ali pošto je ovo moj rad, ja sam odredila da postoje samo kuvarice u ovoj školi.“ (Amela)

U učionici, zbornici ali i školskom dvorištu najbolje škole na svijetu dominiraju prostori igre. Možda to izgleda kao bijeg od škole, ali pozivamo vas da o igri razmislimo manje kao o imenici a više kao o prilogu, dakle ne kao ime neke klase aktivnosti, već da koristimo igru za opisivanje kako i pod kojim uslovima se izvodi bilo koja aktivnost (Kilvington, Wood, 2016); u ovom slučaju obrazovanje, ili školovanje. Amela, Maša i Sofija su nam ukazale upravo na to da žele, cijene i predlažu više igrovnosti¹⁰ u svom obrazovanju. A kada odmotamo slojeve te igrovnosti dobijamo da je to obrazovanje za koje su djeca unutrašnje motivisana, koje je fleksibilno i u pogledu prostora (napolju, unutra) i u pogledu uloga (djeca, odrasli, djevojčice, dječaci), nepredvidljivo ili iznenađujuće, uključuje i neki rizik (Brown & Patte, 2013). To obrazovanje je prije svega prijatno, a prijatnost i zadovoljstvo u školi su dugo bili zanemarena tema čak i u kritičkoj pedagogiji, dok upravo oni boje najveći dio obrazovnog iskustva (bell hooks, 1994). Obrazovanje u ovoj školi je i spontano i pomalo bajkovito, zapravo metaforično više nego bukvalno (knjiga Škraba škraba škrabac). Ukoliko bi igrovnost osvojila obrazovne prostore, važnost procesa bi zamijenila važnost rezultata, kurikulum bi stvarali djeca i odrasli zajedno u zbornicama koje su napolju, a prostor učenja bi bio bezbjedan prostor za dijeljenje tajni.

Škola kao susretanje

Ako bi škola bila jedan grad, hodnici bi bili ulice a glavni hol škole bi bio vjerovatno glavni gradski trg. To je tranzitni prostor, ali i mjesto, pored dvorišta, gde su djeca usmerena na međusobne kontakte i druženje. Semina (četvrti razred), kao vjerovatno i mnogo njenih vršnjakinja, provodi pauze sa svojim drugaricama šetajući kroz ove prostore i razgovarajući o društvenom životu. Pored tranzitne i društvene funkcije, hodnik je najčešće i izlagački prostor – na zidovima i panoima nerijetko se nalaze dječji radovi, edukativni prikazi, obavještenja, katkad portreti ličnosti važnih za konkretno područje ili školu. Motivi i dešavanja ovdje su vidljivi i dostupni, hodnici mogu oličavati duh škole i atmosferu.

U tom smislu, hodnici najbolje škole na svijetu su veoma bitni, oni su sprega društvenog, obrazovnog i estetskog te je njihovo usklađivanje, mijenjanje i unaprijeđivanje od velikog značaja u

¹⁰ Riječ igrovnost koristi se u radu kolektiva Škograd kao prevod engleske riječi playfulness, objašnjava svojstvo radnje, predmeta ili bića da u prostoru otjelotvori igru.

svim aspektima, tako i rodnom. Odlazeći od ustaljenih izbora pravilnih i pravougaonih elemenata, Semina je u hodniku najbolje škole na svijetu slikala velike različito obojene ovalne površine koje pokrivaju hodnik, dopunjujući ih slikama sa različitim motivima (jabuka, cvijet, zmija, srce). Semina je predložila da ovaj prostor ugosti i školsku/kućnu životinju zmiju, ali i da bude svijetao i lijep.

Kako kažu na radionici, djevojčice se u sadašnjoj školi najčešće na odmorima drže zajedno, i u holu i u školskom dvorištu se sakrivaju da dječaci ne čuju o čemu pričaju. Imaju i sigurna i tajna mjesta za druženje i niz strategija da prevaziđu probleme u vršnjačkim odnosima:

Bila sam na dijeti i donosila sam bananu u školu, pa su me dečaci prozvali banana. [...] Zato kad me iznerviraju odem iza terena i vrištim i onda mi je super. (Maša, četvrti razred)

Kad sam videla da se jure, ja sam im pevala ko se bije, taj se voli, takva ljubav NE POSTOJI. (Amela, četvrti razred)

Škola kao sigurnost

Kako izgleda školski prostor koji odgovara na potrebe djevojčica u domenu higijene i brige za njihovo zdravlje? Ovom temom su se bavile najstarije djevojčice na radionici. One su podijelile svoj list na četiri prostorije i time ukazale na osnovne komponente svakodnevne brige o zdravlju i neophodnost da škola učini pristupačnim ono što je mnogim djevojčicama i djevojkama danas ipak nedovoljno dostupno, a utiče na kvalitetan i bezbrižan boravak u školi. Tako, potrebni su čisti i prijatni toaleti, ovdje predstavljeni kroz motive tri lavaboa sa ogledalima, diskretno varirani u kombinacijama boja, okruženi cvijetnim motivima. Špajz za djevojke čine police na koje su pažljivo uklopljene potrebštine za intimnu higijenu: njima su ovdje dostupni toalet papiri, sapuni, dnevni i menstrualni ulošci, lijekovi

protiv bolova, higijenske maramice... Ovim vizuelnim prikazom je jasno osvijetljena važna tema o kojoj se sve više razgovara – menstrualno siromaštvo i potreba da najbolja škola na svijetu svakako bude mjesto podrške i jednakih prilika. Pored toga, djevojke mogu predahnuti u sobi za odmaranje, kada ih bolovi ometu da trenutno učestvuju u školskim aktivnostima. I u ovoj grupi, kao i u prvoj, pominje se pitanje ishrane, kvalitetni i besplatni obroci dostupni su deci na stolovima kantine. Veliki broj djece na Ledinama živi u porodicama koje primaju socijalnu pomoć, prema riječima školske bibliotekarke u penziji Jasmine. OŠ „Vlada Obradović Kameni“ nema školsku kantu, ali je bila uključena u program obezbjeđivanja besplatnih obroka za učenice koji je finansirala *Save the Children*. Besplatni obroci u školi su u više istraživanja povezani sa osipanjem djece (Stepanović Ilić & Simić, 2017), što je problem koji je veoma pristuan među romskom djecom, posebno djevojčicama (Jovanović et al., 2016).

Fiskulturna sala najbolje škole na svijetu prepuna je vijača, ima i trim stazu (kombinuje spoljašnji i unutrašnji prostor), teren za odbojku, i u njoj je puno djevojčica koje se radosno bave sportom. Crtež prikazuje raznovrsnije sadržaje od onog što u školi sada postoji.

Škola kao sloboda

Dvije najmlađe djevojčice, Isidora i Emina, koje imaju pet godina, sa puno slojeva boje oslikale su sreću i slobodu u školi. Njihov rad je atmosfera i osjećanje. On je također naslikan mnogo slobodnije i apstraktnije od radova starijih djevojčica. Baš zato njega uzimamo kao mjesto slobode mentalne mape najbolje škole na svijetu. To je sloboda od nadmoći odraslih. Od nadmoći krutog sistema. Sloboda za stvaranje. Sloboda za griješnje. Sloboda za saznavanje u slojevima.

Najbolja škola na svijetu je škola koja brine

Najbolja škola na svijetu daje šansu za izlazak iz začaranog kruga siromaštva. Najbolja škola na svijetu nije rasno segregirana. Najbolja škola na svijetu brine. Najbolja škola na svijetu je razigrana.

Čini se da se u najboljoj školi za djevojčice dječaci gotovo ne pominju. Možda je tako zbog njihovog veoma nametljivog prisustva, koje djevojčice tokom cijele radionice opisuju, i koje na momente tokom same radionice i osjećaju. Iako mislimo da nijednog trenutka nismo navodile rad na radionici u pravcu toga da za djevojčice najbolja škola na svijetu ne uključuje dječake, dobili smo i crteže i opise škole koja djeluje kao da je isključivo za djevojčice. Zato se pitamo se da li najbolja škola na svijetu možda utišava tu preveliku buku, koju dječaci imaju privilegiju da stvaraju, kako bi se djevojčice bolje čule? Rod i rodne uloge ovdje ostaju uglavnom vrlo tradicionalno i konzervativno shvaćeni, te istupanje iz ustaljenih obrazaca nailazi na neodobranje, a i samo pokretanje ovih tema može biti teško.

Štaviše, u situaciji u kojoj žive i uče, djevojčice Ledina najčešće trpe višestruke pritiske i opresije. Najprije uopšte kao djeca (odrasli su ti koji imaju moć i socijalizuju djecu (Thorne, 1993), zatim kao pripadnice etničke manjine i kao djeca koja odrastaju u kontekstu niskog socioekonomskog statusa, te i kao djevojčice. Dodatne opresije mogu imati osobe čiji identiteti i rodna ponašanja izlaze iz dominantnih pozicija, kao i osobe koje mogu imati bilo koju drugu društveno stigmatizovanu karakteristiku (gojaznost, invaliditet, smetnje u mentalnom zdravlju itd). I za nas koje smo vodile ovu radionicu ali i za naše sagovornice veoma je teško zamisliti prostor bez opresija, veoma je teško vjerovati u sopstvenu agensnost da takve prostore stvorimo. Zato je naša odgovornost da pravimo savezništva, da se međusobno osnažujemo i borimo za škole koje brinu, za škole u kojima se njeguje sloboda, igra i sigurnost.

Reference:

Brown, Fraser, & Patte, Michael (2013). Rethinking Children's Play (New Childhoods Series). London: Bloomsbury Academic.

hooks, bell (1994). Teaching to Transgress: Education As the Practice of Freedom.

Jovanović, Vitomir, Marković, Jasminka, Veselinović, Žaklina, Vušurović, Ana, Jokić, Tijana (2016). How to Be a Caring School – A Study on the Effects of Prevention and Intervention Measures for Preventing the Dropout of Students from the Education System of the Republic of Serbia. Beograd: Centar za obrazovne politike.

Kilvington, Jacky, & Wood, Ali (2016). Gender, Sex and Children's Play. London: Bloomsbury Academic.

Stepanović Ilić, Ivana, Lazarević, Ljiljana & Simić, Nataša (2017). Social factors outside of family and school related to student dropout 1,2. Psihološka istraživanja. 20. 89-105. 10.5937/PsIstra1701089S.

Thorne, Barrie (1993). Gender Play: Girls and Boys in School. Buckingham: Open University Press.

Zapratite nas

FB IG